

במעגלי הנגלה והנסתר

מחקרים בתולדות
הפילוסופיה והמסתורין בישראל

מאת

ישראל וינשטוק

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

מסביב לספר הבהיר

פתיחה

מעין־הסוד החתום

הקבלה הופיעה, כידוע, על במת האומה בפרובאנס ובספרד על סף האלף הששי. לפי דבריהם של חכמי הזמן, תורת הסתרים שבידיהם הינה סוד־האמונה העתיק, אשר הגיע אליהם במחילת הדורות מתקופות קדם. אנשי המדע, מתחילת חקר היהדות ועד היום, לא ראו ממש במסורת הקדומים: לפי השקפתם המוחלטת, הקבלה אינה אלא תורה חדשה, שהתרקמה בתקופה ובסביבה ההיא, שבה היא הופיעה, בראש המאה ה־13.

אני מוכרח להודות, כי מראשית דרכי לא נמשך לבי אחרי דעת־המחקר השלטת הזאת. ולא רק משום כך, שלפיה היה עלינו לראות את כלל בעלי האמונה של התקופה, גדולי התורה ועמודי היראה – ובתוכם אור־עולם כמו הרמב"ן – כחבר שונים ומשגים; דבר, שפשוט לא נתיישב על הדעת. גדולה מזו: עיוני ביצירות הגות האמונה עוררו בו עוד בימי בהרותי את ההרגשה, שנתגבשה להכרה, כי מאתורי ההגיונות המוצהרים של הפילוסופיה הידועה באומה, מסתתרים יסודות מסויימים, סמויים־מובלעים, הדומים בשורשי־מהותם ובמתכונתם לאלה של תורת הקבלה. ואף אם ההוגים הקדומים ההם נזהרו במלוא מאודם מלגלות את דמותה ותוכנה של אמונת־הסתרים אשר פעמה בלבם, נדמה היה לי, שלא יכול להיות ספק במהותה. פירוש: עיקרה של תורת הקבלה היתה קיימת בעוזים, על כל פנים, כמה מאות שנים לפני המועד, אשר בו נתגלתה ברבים.

הבחנה זו בקדמות יסודותיה של הקבלה בהסתרים, נודע לי אחרי כן, כבר הבחינו בה, בממדים שונים, יחידים מעמיקים מבין החוקרים הקודמים, כגון: רנ־ק, שניאור וקש, אהרן ילינק, אליהו בן אמוג, ולאחרונה דוד גיימרק, אשר

ניסה לבנות את השקפתו לשיטה שלמה. אולם, עד כמה שהדבר משתקף בכתביהם, גם חכמי המחקר האלה טרם עמדו על מלוא הקיפה של הכרת-היסוד המכרעת הזאת בהשתלשלות הגות האמונה, ואין צריך לומר, שאף אחד מהם לא מצא את הדרך להבהירה במידה הדרושה. הרמזים, ההשערות או ההערכות, שהושמעו על ידם בנושא זה, לא זכו לשימת-לב מיוחדת בזמנם; הם חלפו ללא הד, ובדרך כלל אין זכר למו עם הבאים אחריהם. כך שקע, אחד-אחד, כל קול בודד ממקדימי הקבלה בשאן המוגם של המהבילים-המאחרים.

ברם, "לא ברעש ה'!" בתורות האמונה, ובדומה גם בחקרי אמונה, האמת אינה מוכרעת על ידי הרבים. הכרוזותיהם השטחיות והכחבות של מאחרי הקבלה לא הניאו אותי מדרכי, וברבות הימים והיגיעות החילותי לראות אור. נדמה לי, שעלה בידי לחשוף לא מעט עובדות, שיש בהן משום תרומה-של-ממש לביסוס ההכרה של קדמות הקבלה; בחלקן כללתי אותן בקובץ-מחקרים זה. משהתחלתי לזהות את יסודות הקבלה, כפי שהם מתגלים עם ראשית הופעתם, וחתרתי להתחקות על השורשים שמהם הם עלו, הוליכו אותי הסימנים מכל הקצוות לכיוון מקור אחד, מועלם וחשוך, שמסביב לו הם התלכדו: ספר הבהיר. זה, כנראה, היה מעיין הסוד, שממנו ינקו המקובלים הקדמונים; מלכתחילה, מסתבר, בהאפלה גמורה ומבלי לגלות קיומו וזהותו. מגנכי הרזים של החיבור הזה, העמוקים והחתומים בחותמות ובמעולי הסוד, כך נראה לי יותר ויותר, הועלה סוף-דבר כל אותו היכל הקודש של המסתורין, ההולך ומתרומם פתאום לנגד עינינו, כאילו מתוך בלימה, במשך שניים-שלושה הדורות הידועים ההם במאה ה-13. זאת היתה מלאכתה, חה היה השיגה המופלא, של אותה חבורת בעלי הסוד שבפרובאנס ובגירתה, אשר הצליחה תוך תקופה קצרה לפצח, בזה אחר זה, את החותמות המשוריינים של חיבור הסוד, אשר הניע אליהם במשמרת נגזים מקדמיהם, ולהוציא מתוכם מאפלה לאורה את כל המערכה של סוד האלהות וסוד ההווייה וסדרי תורה, אשר היתה כלולה וסגורה בו, על כלליה, פרטיה ופרטי פרטיה, בחשכת שפת הסמלים וחותמות הרזים שלו. כנמסר על ידי הבאים אחריהם, ייחסו אבות האמונה מבית הראב"ד את פתיחת שערי הסוד - היינו, ראשית הארת עיניהם בפיענוח רזיו של הסוד החתום - להשראה ממעל: הוא הנקרא בלשון המסורת

גילוי אליהו. בהמשך תהליכי ההבהרה וההתפשטות, פרצו תלמידיהם ושותי מימיהם, תחילתם בחרדה וסופם בשיגרה, את סייני-ההעלמה, שבהם היו רוי הקודש הללו גדורים ושמורים בתכלית ההסתר מראשית דרכם בתקופות קדם ועד למועד המאוחר ההוא, על סף האלף הששי, בו הוצאו לראשונה לאור האומה. – אלה הם החכמים, אשר אנשי המחקר, שלא עמדו על קדמותו של סוד-האמונה המתגלה, חשבו מאז ועד היום כיוצריה של תורת הקבלה, ואותם ואת תוצאות מלאכתם בפיענוח ובפתרון המסתורין הקדום הם מכנים בכינויים המוטעים והמטעים-המקובלים הראשונים-וראשית הקבלה¹.

ספר הבהיר הוא, איפוא, מחצב הקבלה. האם נתבהר לנו בכך כבר מקור הסוד? – ספר הבהיר הוא ספר החתום. שבע מאות שנה ויותר מונח ספר יסוד זה לעיני כל ישראל; מלבד המאות הנוספות, שהוא היה מצוי כניכר עוד קודם לכן בגני הקדמונים. תורתו של הבהיר שייכת ללא ספק לתחום המרכזי והפנימי ביותר בהגות האומה, וסוד האלהות וההווייה אשר בו, הוא מכבשו של עולם. הספר הקטן הזה, מקומו רם ונישא בהיכל האמונה. אולם, למעשה, מה אנו יודעים ממנו? מי יכול לומר, כי הוא בא בסוד הבהיר, שהוא פיענח את חותמו-סמליו או עמד על מובן רזו ומאמריו? גם לצרף המילים והמשפטים במקור הזה, על סתימת לשונו ועל ליקוי הגוסס המיוחדים אשר בו, מי יודע? תולדות הבהיר שומרות גם הן על סודן, ועם כל מה שכתב עליהן גרשם שלום, טרם יצאו מגדר תעלומה². אפילו מסורת החכמים, אשר ליוחתה

1. גדולה זכותו של גרשם שלום, אשר פרץ דרך לחקר תקופת-המפתח של ראשתי המקובלים הידועים שבפרובאנס ובגירונה, בתיאור התורות הכלולות בכתביהם ושרידיהם, שעליהם הוא עמד, ושעד בואו כמעט ולא היה ידוע עליהם ולא כלום. אבל, כמה לא חלי ולא מרגיש חוקר רבי-ידיעות זה, כי כל אותן התורות והדעות וחילוקי-הדעות, הנחשבות בעיני כפרי רוחם של חכמי התקופה היא, אינן בעצם אלא הארותיהם ונסיונותיהם הסמויים בהבהרת תוכן הרזים של ספר הסוד הגדול בסתרי המרכבה (המכונה בפיהם בכינוי-ההעלם-ספר הבהיר-), על סמליו וחותמיו ואפילו שינוי גוסחותיו – הוא ספר היסוד של הגות ומסתורין האמונה, שעל קדמותו ועל יסודותיו ושורשיו העתיקים, היורדים עמוק-עמוק לתקופות-קדם, מדובר אצלינו במקום אחר.

2. כך סיכם החוקר עצמו את המצב, אחרי ארבעים שנות מחקר. ראה מובאת לשונו להלן, עמ' 56.

את הספר בדרכו הארוכה, לא באה עדיין על הבהרתה. נדמה, שבכל ספרות ישראל אין ספר יותר סתום מכל הבחינות מאשר ספר הבהיר. בפתיחתו נאמר: "ענן וערפל סביביו" – והערפל לא פסק מלאפוף ספר זה מצעדיו הראשונים בתחומי קדם ועד היום.

בהארט דרכה הקדומה של הקבלה, כך נוכחתי לדעת, אפשר להיעזר על ידי גיבושם של קווי-היסוד בסוד האלהות ובסוד ההווייה של הבהיר, וחשיפת שרשיהם וסימני הקרנתם בהגות האמונה. אולם, לפני גשתנו להתעסק בתורות לפני-ולפנים מיסודו של ספר הבהיר, כדאי להבהיר אי-אלה שאלות מסביב לו: א. – מה, למעשה, היתה המסורת, שהיתה רווחת בקרב חכמי האומה על אודות זמן חיבורו של ספר הבהיר ומחברו? ב. – מה הינה דעתם של אנשי המחקר בנושא הזה, ובאיזו מידה יש ממש בדברים, אשר הם השמיעו לגביו? ג. – מלבד דעותיהם של אלה ואלה מסביב לספר: מהי הבעייה, אשר נוסח החיבור נפו מעמיד בפני החוקר, ומה אפשר לומר לפתרונה? על השאלות הללו באות לענות שלוש הסקירות הראשונות בקובץ.

מתי חובר ספר הבהיר לפי המסורת?

פרק ראשון

על שמותיו של הספר

הספר המוזר ומעט-הדפוס נכנס לחיי האומה בחשאי; לא ידוע מתי, לא ידוע איפה. הוא עולה לפנינו תחילה בידיהם של זקני הפרובאנס, בשנים האחרונות של האלף החמישי. חכמי-הדורות ההם מסתכלים בחיבור הרזי ביראה ובחרדת-קודש שאין למעלה הימנה, והם רואים בו מקור-סוד קדמון, טמיר ונעלם. ומסורת-קדומים נשתמרה עליו, כי ספר זה, הגדול ומשובת אצל המקובלים, ו-המיוסד בלשון ירושלמי, מחצבתו מקדם מארץ ישראל, והוא הגיע מקצה ארץ רחוקה, מחכמים מקובלים קדושים, רב מפי רב, גאון מפי גאון, בשרשרת קבלה ארוכה מאבותיהם ומאבות אבותיהם, לידי החסידים הקדמונים אשר באלמניה-אשכנז, ומהם עבר ליחידי סגולה מגאוני פרובינסיה, רודפי חכמת הגסתר, "יודעי דעת עליון". אפס קצהו ראו וכלו לא ראו, כי לא הגיע לידם מלאו ושלמותו.

כדרך החיבורים הקדומים, שמו של הספר אינו רשום עליו, ולא כתוב בו, מתי חובר, ומי הוא מחברו. מה היה השם המקורי של החיבור? האם לא היה ידוע כבר לאותם הזקנים? או אולי, מעוצם קדושת הסוד, הם ראו חובה

1. על מסורת זו הודיע ר' יצחק (בן יעקב) הכתן. הדברים נמסרים בשמו ע"י ר' שם טוב ן גאון בס' האמונות (פירארה שי"ו), צד א.
2. בס' האמונות שם: "המיוסד בלשון ירושלמי". גרשם שלום, קבלות ר' יעקב ור' יצחק, עמ' קטו, פתר קיצור זה בטעות: "המיוחס"; ומאחר שלשון זה לא נראה לו, הוא קיבל, ראשית הקבלה, עמ' 18, גרסת כ"י ישן בניו-יורק: "המיוחד" - שאינו אלא שיבוש של הנוסחה הנכונה, שנשתמרה בס' האמונות שבדפוס. וכבר העתיקו נכונה מס' האמונות קאופמן, *Attributenlehre*, עמ' 174.

להעלים אפילו את זכר שמו, בחינת 'כבוד אלהים הסתר דבר' – עובדה היא, שהראשונים המפליטים מלה על קיום חיבור הסוד, ר' יצחק סגי נהור ובני זמנו, מכנים אותו על פי הכתוב בפתחה 'ועתה לא ראו אור בהיר הוא בשחקים': 'ספר הבהיר', 'ספר בהיר', או סתם 'בהיר', 'הבהיר'. יש שהיו קוראים לו בשם 'מדרש הבהיר' – או, בכינוי-סתרים על שם מוצאו, סתם: 'ירושלמי'.

ליד כינויים אלו הופיע עוד מהרה עוד שם אחר. הרמב"ן, ראשון המחברים המשתמש בספר במידה גלויה ורחבה, והמצטט בפירוש התורה שלו רבים מתוך מאמרי החיבור בשמו, ובזאת, למעשה, פירסם אותו בקרב האומה, קורא לו: 'מדרש רבי נחוניא בן הקנה'. ציון זה, נטבע אף הוא, בדומה לקודמו, על פי פתיחת הספר: 'אמר רבי נחוניא בן הקנה'. בקריאת שם לספר על דרך זו, לא היה כל חידוש. כידוע, נהגו כן בהרבה מן החיבורים הקדומים. כך נוצרו שמות הספרים, מעין 'מדרש כונן', 'מדרש תדשא', או 'מדרש אבא גוריון', ו'בראשית דרבי הושעיא רבא' (= בראשית רבא), ואחרים כיוצא בהם. ובשיטה זו רשומים עוד היום בכל הספריות כתבי-יד אלמוניים ללא-ספור.

3. משלי כה, ב. פסוק זה, הנדרש בספר הבהיר (מהד' הר"ר מרגליות, סי' ג) על שמירת סוד עליין, ובמסכת האצילות, בתחילתה, על סוד המרכבה, חוזר ונשנה בפי מקובלי התקופה ביחס לסוד הבהיר. וראה מ"ש להלן, עמ' 19, מתוך נוסח השפעה: 'ובספר סוד של ר' נחוניא בן הקנה'.

3. איוב לו, כא. 4. ראה בסוף המאמר, ציטוים, א.

5. כך בספר לבנת הספיר (חובר ה"א פ"ה, נדפס ירושלים תרע"ג), ה ד; טו ד.

5. ראה במאמר הבא, עמ' 45, הע' 63–65.

6. הראשונים המביאים בכתביהם קטעים של ממש מתוך ספר הבהיר, הם חבריו הקשישים של הרמב"ן מחכמי גירונה: ר' עזרא – באורח סתמי או בציון-מקור מוסווה (ראה להלן, עמ' 44/5); ור' עזריאל, כמעט תמיד בשם 'ספר הבהיר' (ראה פירוש האגדות, הוצ' י. תשבי, ירושלים תש"ה, מפתחות, עמ' 125). לשימוש גלוי זה במקור הרוי, קדמו – כפי שנוכחתי – עוד הרבה דורות קודם לכן, יניקה סמייה מרזיו, ואחר כך שימוש מוסווה בעניינים ובלשונות שלו בדרך הפיזור וההבלעה, שהיתה מכוננת להאפיל על חיבור-הסוד, שעל העלמתו החכמים ראו את עצמם מצויים. דוגמות לכך ראה להלן, עמ' 108–116, ועמ' 143, הע' 141. בעובדה זו הכירו גם הדורות הבאים. כך כותב ר' אביעד שר שלום באזילה, בספרו אמנות חכמים, פרק כ: 'שהרמב"ן פרסם ס' הבהיר והזכירו בחבוריו'.

לפי זה לא היה, כמובן, בשם 'מדרש רבי נחניא בן הקנה' משום ייחוס של הספר לאותו תנא. שהמחבר לא היה בדעתו לייעד את חיבורו לרבי נחניא, אינו טעון ראייה. הספר כולל מאמרים, שעליהם קרואים שמותיהם של חכמים שונים. הבולט ביניהם, בעל-סוד המכונה בשם - הנראה כפסבדונים - ר' רחמאי⁹; הוא האישיות המרכזית בחיבור, ובו קשורים עיקרי הדרשות והרזים. ואחריו: ר' אמורא¹⁰ (ודאי גם זה פסבדונים¹⁰). המתנוכח לעתים עם הקודם, דורש במיוחד רזי אותיות וטעמים. כן חוזרים וזוכרים בספר בעלי-מאמרים אחרים, כגון ר' ברכיה¹¹, ר' יוחנן¹², ר' בון¹³ וכשנים עשר חכמים שונים, שהם ידועים גם בספרות המדרשית הכללית. תלמידים יושבים בפני החכמים הדורשים, ושואלים אותם שאלות רבות¹⁴; בהודמנות אחת דורשים גם הם,

8. דוד ניימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, ח-א, עמ' 181, בהערה, כבר קבע - בניגוד להאשמה שהשמיעו בזה קודמיו מחוקרי ההשכלה - כי המחבר של הבהיר אינו מייחסו לרנביה. וכן כתב גרשם שלום, באנציקלופדיה העברית, שם עמ' 655, שבמקור עצמו אין כל סימן להתייחסות כזו.
9. נוסח הדפוס: רחומאי. בשם זה באים בספר כארבעה עשר מאמרים (לעתים קיימים שינויי-נוסחאות גם ביחס לבעל המאמר): סי' ה, טז, כג, כו, סו, סח, צז, קד, קה, קיג, קלד, קמט, קנ, קצד.
10. נוסח הדפוס: אמוראי. שמו מופיע כעשר פעמים: סי' ז, יז, כג, כו, לא, לח, סט - צא, קכג, קצז.
10. ראוי לשימת-לב, שהפסבדונים השני 'אמורא' זהה במניינו (248) עם עיקרו של הראשון 'רחמ' ; שהחותם הוא, 'רחם', מבואר בספר (בהמשך דרשתו של ר' רחמאי, על הפסוק 'ברונו רחם תזכור' - סי' עז) כמכוון לאברהם, כמסתבר, על יסוד מניינו; שזהו גוף החותם והמניין (רמ-ח), הנדרש (בדרשה הראשונה של ר' אמורא - ! - סי' ח) על אברהם - בתוספת הציון 'שיזכו כל אבריו... לחיי העולם הבא' (אזכרה לטובה, הקרובה ברוחה לני-ל: 'רחם תזכור'!). הצטברות הרמזים והלשונות מעלה מחשבה: אולי היה שמו של המחבר אברהם, והוא שילב וחזר ושילב בספרו את החותם האישי שלו בדרשות שראינו, ובתוספת אזכרות-ברכה לעצמו כדרך המחברים? מי יתן ונדע.
11. שבע פעמים: סי' ב, כה, נא, צז, קא, קו, קס.
12. בסי' כא, קיז, קלה, קמו, קסט, (קצז).
13. פעמיים: סי' י, יג.
14. בקרוב לשלושים וחמשה מקומות: סי' טז, כו, כח, כט, ל, לג, לד, לו, מ - מד, נא - ס, סא, סב - סג, סח, קד, קה, קלט, קעא - קעב, קפח, קפט, ר.

התלמידים, ברשות רבם (ר' ברכיה), דרשת-סוד ממושכת במערכת המידות-ספירות¹⁵. לעומת זאת, מופיע השם רבי נחניא בן הקנה בספר הבהיר רק פעם אחת בלבד: במאמר הראשון, הנראה כאילו אינו מסודר החיבור אלא מעין פתיחה, מכוננת לפתוח את ספר הסוד באימרה בשם חכם הרזים הידוע¹⁶. הרמב"ן, המכנה את המקור באורח שיטתי בשם "מדרש רבי נחניא בן הקנה", גם הוא, כניכר, אינו מייחסו לאותו תנא. בכל עשרות המובאות מתוך החיבור, אין הוא מקשר אף פעם אימרה מאימרותיו במישרין לר' נחניא בן הקנה. ברור, כי השם משמש רק לזהות את הספר על פי תחילתו, ותו לא. בכמה מקומות מביא הרמב"ן את דברי הבהיר בציון כללי, כגון "רבתינו אמרו במדרש"¹⁷, "מדרש חכמים"¹⁸, "מדרש נפלא"¹⁹, "יש לרבתינו בזה מדרש בסוד נעלם"²⁰. ר' מנחם מריקנאטי, בפירושו על התורה, פותח את שורת מובאותיו המרובות ממקור זה במילים: "ואמרו רבתינו ז"ל בספר הבהיר"²¹. ביטויים דומים, השגורים בפי החכמים לגבי דברי חז"ל: "כפי שאמרו רז"ל", "אמר חז"ל", "וכתוב באגדה", וכיוצא באלה, חוזרים ונשנים בייחס לבהיר גם אצל אחרים מן המקובלים השותים את מימיו. ההגדרה, שרשמה אחד מבני זמנו של הרמב"ן: "ספר הבהיר המחובר מחכמי התלמוד"²², משקפת איפוא יפה את הערכת הספר בעיני חכמי התקופה; הם ראו בו, באופן סתמי, חיבור מיסוד חז"ל.

פרק שני

תליית החיבור בר' נחניא בן הקנה

עובדה היא, שאמנם אין בה כדי לעורר תמיהה, כי, עם הופעת הספר בפרובאנס, היו חכמים – ואף מאלה שקראו לו "ספר הבהיר", ולא "מדרש רבי נחניא בן הקנה" – אשר חשבו, על יסוד השם שבו נפתח החיבור, שאותו

15. ס' נא – ס. 15. בתפקיד זה מופיע רנב"ה, כידוע, בספרות ההיכלות.

16. בפירושו לשמות י', יא. 17. שם כ, יט. 18. לבראשית א, ח. 19. שם א, ג.

19. ריקנאטי עה"ת, בפתיחת דבריו לפסוק "בראשית".

20. בפירושו למרכבת יחזקאל, שג' שלום מייחסו לר' יעקב הכהן. עיין כתבי-יד

בקבלה, עמ' 208; ראשית הקבלה, עמ' 20. וראה להלן.

חכם הוא מחברו, או לפחות, שהחיבור מתייחס אליו. כך כתב בן דורו של ר' יצחק סגי נהור, ר' מאיר בן שמעון מנרבונה, באגרת הידועה שהיפנה נגד ספרי הקבלה ונגד המקובלים²¹: "... כי כבר חבר אליהם ספר, קראו שמו בהיר... וכבר הגיע אותו הספר לידנו, ומצאנו בו, שתלו אותו ברבי נחוניא בן הקנה. מלשוננו של המבקר ניכר, שהוא עצמו הסיק התייחסות זו, מתוך שמצא את שם התנא בפתחת הספר. ואם הוא, המתנגד, שלל בתוקף את אמיתת התייחסות, היו לעומתו אחרים, מבעלי האמונה, שקיבלו אותה בחיוב. המקובל, שמפיו הגיעה אלינו המסורת על שלשלת העברתו של הבהיר ועל מוצאו²², ר' יצחק בן יעקב הכהן, כותב בפשטות: "ספר הבהיר... אשר גלה ברמזים נסתרים ועלמים למשכילי ישראל... ר' נחוניא בן הקנה". בהשבעה לפתיחת הלב, שנתחברה באותן השנים, מעתיר המשביע, לפתוח את לבו, בין יתר הספרים, גם "בס' הבהיר של ר' נחוניא בן הקנה"²³, ובהשבעה מקבילה: "ובספר סוד של ר' נחוניא בן הקנה"²⁴ (אגב, האם זה כינוי סתמי לחיבור הרזי, או אולי יש לפנינו בזה שריד משמו המקורי: ספר סוד... - ספר סוד המרכבה או ספר סוד גדול²⁵).

משנכנס הכינוי מדרש רבי נחוניא בן הקנה לשימוש בלשון המקובלים, פעל גם הוא, כמובן, את שלו. שם זה, שביסודו בא לציין רק את הספר המתחיל במילים אלה, הבינו בו קוראים ושומעים, שהוא מציין את מחברו. עד מהרה עולה השם בכתבי החכמים בשינוי כתיב (שלעמים טען בדיקה, אם בא בכוננת הכותבים או בטעות המעתיקים). ליד הצורה המקורית מדרש רבי נחוניא בן הקנה, מופיעה צורה מורחבת: מדרש - או: מדרשו - של ר' נחוניא בן

21. על האיגרת הזאת העיר שטיינשניידר, המוזכר, שנה 18 (1878), עמ' 19, והיא נדפסה ע"י נייבאוואר, JQR שנה 4 (1892), עמ' 357 ואילך.

22. ראה להלן, ציונים, ב.

23. לעיל, הערה 1.

24. כ"י המחיאון הבריטי, מרגליות 752, מו ב. וראה מה שכתב שלום, ראשית הקבלה, עמ' 65 בהערה.

25. ציונים אלה שרדו במקורות קדומים, אם ביתס לנף החיבור או לעניינים הכלולים בו (ראה המובא על-ידי שלום, Das Buch Bahir, עמ' 159, וראשית הקבלה, נספח א; ויש להוסיף בזה עוד הרבה). ואולי הציין הג"ל "ספר סוד" הוא קיצור מכון של השם להעלמת המקור? ראה לעיל, הערות 3, 6.

הקנה; בה משתמש כבר בן דורו הצעיר של הרמב"ן, ר' טודרוס הלוי אבולעפיה²⁶. שינוי קל זה בכתיב השם, הטביע את חותמו באופן מוחלט על מובנו, ובעל כרחו היה עשוי להטעות את הרבים.

לעומת שיבוש זה, עומדת ברורות הדעה השקולה, שכבר מצאנוה אצל הרמב"ן ובני לווייתו, שספר הבהיר הוא מדרש רוים מיסוד חז"ל, מבלי שיקשרו אותו בחכם מסיים, או אף בתקופה מסיימת מתקופות התלמוד. הבהיר הוא בשביל מקובלי הפרובאנס וגירונה, וגם בשביל הוגי תורת הנסתר במקומות אחרים, מקור-סוד ראשון, גדול וערץ: הספר "הקדוש"²⁷ ו-"המקודש"²⁸, ה-"נפלא" וה-"נעלם"²⁹ בסוד קדושים רבה. אך, יסוד חשיבות הספר וקדושתו הוא תוכנו המיוחד: כי "בו סוד האמונה ואם בתכלית ההסתר"³⁰, והוא "ספר הכולל"³¹ של מסתורין היהדות, שבו כלולים סודות המרכבה והבריאה, רזי הקודש שהם כבשנו של עולם; ומפני שהוא ספר "הסתום והחתום"³², הסודות הנעלים חבויים על דרך ההעלם המוחלט בתוך דבריו הסגורים בכמה מעולים³³, "שהם אינם מובנים אלא למי שנמסרו לו מפתחות החכמה"³⁴. מתוך כך באה ההערצה המיוחדת של ספר הבהיר בעיני החכמים; לא משום כבודו של המחבר, שזהותו למעשה לא היתה ידועה להם, ואף לא בגלל עתיקות החיבור, שגם לה, כמו שעוד נראה, הם לא קבעו כלל מסמרים, והעריכוה בצורה די גמישה ומתונה. ומלבד זה, היכן אנו מוצאים, אצל אותם החכמים, יחס דומה כלפי כל ספר אחר מספרי חז"ל?

26. בספרו אוצר הכבוד הנדפס ובשאר כתביו; וכן ר' שם טוב בספר האמונות, והכמים שנים הבאים אחריהם. באופן בודד מופיע כתיב זה של השם גם בתוך דברי הרמב"ן שבדפוס, ראה סירושו לבראשית ב, ז.

27. ס' האמונות, יט ב, כג א, עג ב, צד ב. 28. שם, לב ב.

29. הרמב"ן, ראה לעיל, הערות 18-19.

30. ס' האמונות, יט ב.

31. שושן סודות, פא א.

32. אוצר הכבוד למס' ברכות (דפוס סאטמאר, יד א).

33. ס' האמונות, מז ב, נ ב.

34. אוצר הכבוד, ו ב.

הבהיר - מדרש חזל מאוחר

כדאי להצביע כאן על מה שכתב אחד מאבות התקופה בפרובאנס, קרוב לבית ההתגלות של הבהיר, משפחת הראב"ד, הוא ר' מנחם בן שלמה מאירי, בסקירה על ספרות החכמים שהקדים לפירושו למסכת אבות: "נתחברו שאר החיבורים שלא הזכרו, כגון מכילתא ופסיקתא ומדרש השכם, וספר[י] המדרשות, כגון רבה ותנחומא ומדרש תהלים ומדרש חזית ומדרש נחמות (=איכה) ומדרש תמורה וס' הבהיר ושעור קומה וסרקי היכלות"³⁵. במערכת הספרים של גדול זה - שנוסף לידיעותיו המקיפות בתורת הגולה, היתה לו, כמסתמן, גם יד בתורת הסוד³⁶ - מקום הבהיר הוא איפוא בקצה האחרון, יחד עם ספרי הרזים, שבנוגע להתייחסותם לתנאים הקדומים, הושמעו, כידוע, סיקפוקים על-ידי גדולי הדורות³⁷. כשבעים שנה אחרי כן, הועתקו דברים אלה של הרב המאירי על-ידי אחד ממלומדי הפרובאנס, שהתעסק במיוחד בתולדות הספרות, ר' יצחק די לאטיש³⁸. קביעה זו של הספר על-ידי החכמים בארץ הופעתו, וסמוך לזמן הופעתו, ראויה ודאי לשימת-לב.

הרי עובדה בולטת עוד יותר. נשארה לנו משנים אלה רשימת ספרים מעניינת; למעשה, הרשימה המלאה והמפורטת ביותר שבידינו מכל הדורות הקדומים. היא נרשמה, בשנת הציז (1337) או קודם לכן, על-ידי ר' יעקב

35. מאירי, למס' אבות (ירושלים תש"ד), הקדמה, עמ' 20.

35. כך נראה מבעד לציונים הזהירים בפירושו למס' חגיגה, ריש פ"ב, ע"ש.

36. תשובת רב סעדיה גאון בנידון שיעור קומה והתייחסותו לר' ישמעאל, ראה אוצר

הנאותים, בדכות, עמ' 17, והשווה המובא בפירוש ספר יצירה לר' יהודה בר ברזילי, עמ' 21; עדותו של קרקסאני על דברי הרבנים בנוגע לספרי הרזים האלה, אצל הרכבי, לקורות הכתות בישראל, דברי ימי ישראל לגרץ, כרך ג, עמ' 494; תשובת הרמב"ם לאנשי המערב, שביקשו שורה להם: "מה ראוי (לענות) למי ששואל שאלה בדבר שיעור קומה", תשובות הרמב"ם, הוצ' בלאו, עמ' 201, ובאוצה"ג, חגיגה, עמ' 11, הערה ד. וראה להלן, עמ' 118/9, הע' 36.

37. בספרו שערי ציון (חיברו בשנת הקל"ב - 1372), הו"ל ר"ש באבער (איריסלאו תרמ"ה), עמ' 25.

בן חננאל סקיליי – גדול בתורה ומקובל³⁸, שבחיפושיו אחרי ספרים הרחיק נדוד לארצות ולספריות רבות – והיא מקיפה, אמנם לא בסדר כרונולוגי, לא פחות ממאתים ושלישים וארבעה ספרים מתוך ספרות חז"ל: המסכתות, הברייתות והמדרשים, חיבורים, פרקים וקטטרסים מכל הסוגים, שחברו על-ידי תנאים ואמוראים, או שמיזחסים אליהם. ברשימה ארוכה זו מופיע הבהיר במקום האחרון (234), כספר הסוגר את הרשימה! ציין פשוט זה כמות שהוא, בדומה לכל מה שמצאנו לפניו, ודאי אינו עושה רושם, כי אותו ביבליוגרף קדום, או גדולי החכמים שבדורותיו, חשבו את ספר הבהיר לחיבור הקדמון ביותר שבין ספרי החכמים, אשר חובר על-ידי אחד מן התנאים הראשונים... אולם, תהליך בדעת הרבים שהתחיל, אינו נעצר בדרכו על-ידי איזה ציין ברשימה. השם השני של הבהיר נשתגר בינתיים אף הוא בפי החכמים, ובפרט בצורתו המורחבת. חכמי הדורות מדברים על ספר הבהיר כ-מדרשו של ר' נחניא בן הקנה³⁹, כמו שהם מדברים על ספר הזוהר כ-מדרשו של ר' שמעון בן יוחאי, והם מבינים באחד, בדומה לשני, התייחסות הספר לחכם, ששמו נקרא עליו. אין סימן, שמישהו הרהר בדבר, איך נתהוותה הטעות מלכתחילה; ואין צריך לומר, שלא היה מי שהבחין במעבר מן הנוסחה המקורית למורחבת, עם שינוי-המונח הטמון בחובו. לפיכך אין להתפלא, אם רבים ראו בשם זה ובמשמעותו מסורת-קדומים, שהגיעה אליהם – כך הם חשבו – בשלשלת כל הדורות, ואשר קישרה את חיבור הרזים בתנא רבי נחניא

38. בהקדמה לספרו תלמוד תורה; ראה שם הגדולים, ח"ב, אות ת, מס' 58. הרשימה נדפסה ע"י ח. מ. הורוויץ, תוספתא עתיקתא, ח"ד (פתחי נדה), פרנקפורט תר"ן, עמ' 22, ופוננסקי ב"הצופה", בודפשט תרע"ג, ובספר היוכל למייכאום, עמ' 191-208.

39. בהקדמה לספרו תלמוד תורה מזכיר סקיליי, שהוא סידר תפילה "על סדר עשר ספירות" וקרא לה בשם "גילת הכותרת". ועל ספרו תורת המנחה מוסר החיד"א, שם, אות ת, מס' 46, שהוא ראה חלק ממנו על בראשית ושמות, "יש בו חידושים וסודות" (חלק מעין זה מן הספר, בראשית שמות ויקרא, נשתמר בכתובים בספריית הבודליאנא באוכספורד, קטלוג נייבאואר, מס' 984-986). וראה מ"ש על ר' יעקב סקיליי וספריו ש. ה. קוק, "ירושלים" של לונדן, כרך יג, עמ' 54-80, וקריית ספר, שנה ב', עמ' 48-51 (בקובץ כתביו, עיונים ומחקרים, ח"ב, עמ' 273-291).

בן הקנה. לעתים אנו מוצאים, איך מקובל זה או אחר מתייחס למאמר, שהוא מביא מספר הבהיר, כאל דבר שיצא מפורש מפי ר' נחניא בן הקנה (אפילו במקום, שבמקור גופו קרוא עליו שמו של חכם אחר...). הרי דוגמה מתוך דברי ר' מנחם ציוני, בפירושו הידוע על התורה³⁹: "וראיתי אני לבאר הנה דעת שני המאורות הגדולים, ר' שמעון בן יוחאי ור' נחניא בן הקנה... (הוא מביא תחילה קטע מס' הוהר, ואח"כ הוא ממשיך): "ועתה עשה אונך כאפרכסת להבין דברי רבי נחניא בן הקנה... (הוא מביא קטע מס' הבהיר). וכמוה לא מעטות בכתבי מקובלי הדורות.

פרק רביעי

הבהיר חיבור האמוראים

לאור מציאות זו, ראוייה לציין העובדה, כי הגדולים בין החכמים-המקובלים הסתכלו על התייחסות-ספר הבהיר לתנא הקדום בהסתייגות, ויש שהם אף הביעו אותה גלויים בכתביהם; סימן, שלא חשבוה ל"אפיקורסית". הרי, למשל, ר' יהודה חייט, מגדולי המקובלים בין גולי ספרד. בהקדמה לחיבורו-מנחת יהודה- (פירוש לספר "מערכת האלהות"), הוא מציין בראש הרשימה של ספרי היסוד בחכמת הנסתר, שעליהם הוא ממליץ בפני המעיין, את "ספר יצירה המכונה לר' עקיבא ע"ה וספר הבהיר המכונה לר' נחניא בן הקנה ז"ל"⁴⁰. מה שהבליע חכם זה בדרך הרמז, נאמר מפורשות על-ידי בן דורו, אב וראשון לאבירי השיטה שקמו לקבלה בפרוס התקופה החדשה, ר' מאיר ן

39. ציוני, לפ' ורא (לעמבערג 1882, יב א).

40. מערכת האלהות (מנטובה שי"ח), בסוף הקדמתו של ר"י חייט, ג ב. וקודם לכן, א ב: "בספר הבהיר המכונה לר' נחניא בן הקנה ז"ל. ובעקבותיו ישר מקנדיאה, מצרף לחכמה, פרק י: "זבס' הבהיר המכונה לר' נחניא בן הקנה ז"ל. שישיר הכיר את דברי ר"י חייט וגם חחר בכך על לשונו, יוצא ברורות מן העובדה, שלהלן בחיבורו, פרק יב, הוא מעתיק את הקטע הנזכר מסוף ההקדמה של חייט; אלא, שחלוקת הפרק, שניתוספה אח"כ (היא אינה בדפוס ראשון, בסיליא שפ"ט), הפרידה את תחילת המובאה עם ציק המקור.

גבאי. כך כותב גדול זה בספרו "מראות אלהים" – "עבודת הקודש": "ספר הבהיר, מיוחס לאביר הרועים ר' נחניא בן הקנה, חברוהו חכמי התלמוד ע"ה, על פי הקבלה שנמשכה ממנו מדור לדור עד דורם". הנוסח המחושב של המילים האחרונות עוד מבליט את הערכת הפשדה של הכותב⁴¹, כי החיבור נתחבר דורות הרבה אחר זמנו של התנא, שלו הוא "מיוחס". וכאילו דבריו אלה אינם ברורים די צרכם, הוא משלים אתריהם במקום אחר, בדברו על מקורות הקבלה⁴²: "ספר היכלות ופרקי היכלות וספר שעור קומה וספר הזוהר, התנאים שנאום וחברום, וספר הבהיר הוא חבור האמוראים, חולתם הרבה ממה שחברו הגאונים והרבנים הבאים אחריהם". זוהי ההגדרה המפורשת ביותר ששמענו עד כה בנידון. לפי סגנון הדברים, אין זו חוות-דעתו האישית של הכותב, אלא כנראה הדעה המקובלת (אם לא המוסכמת) בקרב חכמי הקבלה, שהוא, דברם הגדול, אינו מהסס להביאה לידי ביטוי בתוך ספרו (ובשים לב לבעלי המאמרים המופיעים בגוף הבהיר, שהם ברובם אמוראים, אפשר, שזאת היתה גם כוונתם השקטה של הקודמים, אשר ייחסו את הספר סתמית לחכמי התלמוד).

ובכל זאת, האם יתכן, כי דברי הר"מ ך גבאי אינם אלא דעת-יחיד קיצונית בלבד? – כל הבניין של אבי-המקובלים מבוסס על היסוד של קדמותה המוחלטת של הקבלה, כי היא נובעת ממעין-בראשית של התורה והנבואה, ושהיא מוצאת כבר את ביטוייה המלא בתוך דברי חכמי התלמוד. אין לחשוד בו, שהוא יגיש בפני הקורא, ללא הכרח, דעה הקובעת מועד-התהוות מאוחר לחיבור, המזכיר כספר-ייסוד ראשון במעלה של תורת הקבלה. להפך, הקביעה המודגשת של המסורתן, עשויה כמעט לעורר הרהורים בלב: האם דעה זו, הנראית כדעה של איחור הבהיר, אינה לאמיתה דעה שקולה וזהירה

41. חלק סתרי תורה, פרק ל.

42. נדמה, שקיימת זיקה בלשונו הנ"ל של ר"מ ך גבאי (ספר הבהיר... חברוהו חכמי התלמוד), ללשון שהבאנו לעיל, עמ' 18, מבן זמנו של הרמב"ן (ספר הבהיר המחובר מחכמי התלמוד).

43. עבודת הקודש, חלק התכלית, פרק יז. – מעניין, שקביעת התקופה המאוחרת לחיבור הבהיר, אינה מונעת בפני המחבר, לציין את שם הספר במובאותיו, בדרך כלל: "מדרשו של ר' נחניא בן הקנה".

מתי חובר ספר הבהיר לפי המסורת ?

של קידומו, המובלטת על-ידי המחבר – כדי להרחיק השקפה אחרת, קיצונית, שכבר לא ראתה במקור זה, ספר הבהיר, דברי חז"ל כלל, אף לא מתקופת האמוראים, אלא חיבור של דורות מאוחרים עוד יותר...

סרן המיש

הבהיר חיבור אחד הגאונים

עין מחודש במקורות הראה, כי אמנם יש כאן מקום למחשבה. גסתפק בדוגמה רבת-ענין אחת. באותם הימים, בהם פירסם ר' מאיר ן' גבאי את חיבורו "עבודת הקודש" (מגטובה ש"ה – 1545), שהאיר את עיני הדור במחשבת הנסתר, נכנס להיכל הקבלה בצפת, לבית מדרשו של ר' שלמה אלקבץ, איש צעיר כבן עשרים, שהיה מיועד לעלות מהרה ולעמוד בפני כל הדורות כקברניטה של תורת הקבלה המסורתית, ר' משה קורדובירו⁴⁴. מה יחסו של גדול זה אל ספר הבהיר? – גם הוא, כמו קודמיו, מגסה כוחו בפיענוח הרזים הסתומים של החיבור, ובכל מקום שהוא מביא מאמר ממאמריו, הוא חוקר ודורש בו כל קרן וקרן. ועמקן זה, ככל קודמיו ואולי עוד יותר מהם, יודע להעריך את עמקותו המופלאה של הספר החתום ואת כוחו ללא-דוגמה בצמצום ובהעלם תוכנו הרזי. יפה מכולם הוא מגדיר תכונה מיוחדת זו של הבהיר: "זהנה דברי הספר הזה בהירים ומבהיקים, ומרוב בהירותם ובהיקותם מעצמין עיני המעיין, כי כוונתם בכל ענינם, לגלות אצבע ולכסות אלף אמה סביב" (בעוד שאמר ביחס לספר הזהר: "שדבר בו הרשבי" ע"ה – מגלה טפה ומכסה ארבע אמות").

ומה חושב הרמ"ק בדבר מחברו של הבהיר חמן חיבורו? בעייה, שלאחר הופעת ספרו של הר"מ ן' גבאי, ודאי היתה מגסרת בעולם המקובלים; מי, לדעת הרמ"ק, חיבר את הבהיר: ר' נחניא בן הקנה – או האמוראים? על כך שותק גדול זה, ובכל השערים והפרקים של ספר ה"פרדס" הוא אינו מפליט

44. רמ"ק, בראשית הפתיחה לספרו פרדס רמונים.

45. פרדס רמונים, שער כא, פרטי השמות, פרק ו. 46. שם, בסוף הפתיחה.

מלה על נושא מעניין זה. בחיבורו הקטן "אור נערב", שכתבו קרוב לסוף ימיו, ישנה אמנם פיסקה, שבה הוא נוגע בשאלת מוקדם-ומאוחר בין ספרי היסוד של הקבלה, והוא מזכיר שם גם את ספר הבהיר⁴⁷. אבל, בניגוד לדרכו הכללית, הבהירה והחד-משמעית, ערוכים שם דברי המחבר בצורה כוז, שלא קל להחליט, אם הוא מתכוון בהם להבהיר את דעתו בנידון, או להסתירה; או אולי, כלשונם של הקדמונים, "לרמח ולהסתיר" גם יחד. ולפיכך אין בידינו אלא להסיק מה שנוכל מן הקריאה אצלו בין השיטין. והרי צרור עובדות: הרמ"ק מביא את החיבור תמיד רק בשם: ספר הבהיר. באופן ברור ומוחלט הוא אינו מקשר את מאמרי הספר ורז"ו בר' נחניא בן הקנה (שאותו הוא מזכיר בחיבורו פעמים רבות, בקשר לחיבורים אחרים המיוחסים אליו⁴⁸, אבל לא לספר הבהיר⁴⁹, ואף לא כששניהם באים אצלו סמוכים זה לזה⁵⁰). בניגוד למה שחזר ונשנה בשפע אצל כלל הקודמים, אין אף רמז בספר הפרדס, שהרמ"ק מתייחס לדברי הבהיר כאל דברי חז"ל⁵¹. לעומת זאת, הוא מביא בכמה מקומות בחיבורו ענייני קבלה, הקרובים בתוכם ללא ספק ליסודות הבהיר, מפורשות בשם הנאותים האחרונים⁵². – האם מתקבל על הדעת, שהצטברות

47. ראה להלן, ציונים, ג.

48. כגון בקשר לתפלה הקבלית הידועה הנקראת על שמו של רנב"ה, שער מהות וההנהגה, פ"ג ופ"ז; ושער פרטי השמות בפתיחה, ופ"ג, פ"ד, פ"ה, פ"ב, פ"ד, ופ"ז בסופו. ובקשר לספר מעיין החכמה, שער מהות וההנהגה, פ"ד; ו"ספרו של ר' נחניא בן הקנה הנקרא ספר היכלות", שער פרטי השמות, פ"ג.

49. אפילו במקום שמתבקש להזכיר את שם החכם-המחבר הדובר בספר, נמנע הרמ"ק ברורות מלזהותו. כך לדוגמה, בשער ממטה למעלה, פרק ד, כשמביא מספר הבהיר שאלה שהתלמידים שאלו את רבם, ועובר לדברי התשובה, הוא מציין סתמית: "באר הרב לתלמידיו"; וכן הלאה: "ובראות הרב הגדול מענה תלמידיו... ואין זכר לר' נחניא.

50. כגון שער עצמות וכלים, פ"א; ושער פרטי השמות, פ"ו.

51. בספר אור נערב (חלק א, פ"ד) מופיע פעם הביטוי: "וכן פי' רז"ל בספר הבהיר". אך, ככתוב בהקדמה, הובא הספר לדפוס מעובתו של המחבר על-ידי בנו, ר' גדליה, ואולי יש כאן הוספת מעתיק או טעות דפוס (פי' רז"ל) – במקום "פירש").

52. כגון תשובת רב שרירא גאון המובאת בשער סדר האצילות, פ"א; ותשובת רב

זו של עובדות בולטות, אינה אלא מקרה? האם לא מתקבל הרושם, שבייחס לשאלת זמן חיבורו של הבהיר ושל מחברו, יש לו לרמ"ק עמדה מסוימת, שהוא מבכר שלא לפרשה, מסיבות שלא קשה להעריכן?

בדור הבא אנו נתקלים בידיעה מעניינת, העשויה אולי לזרוע אור על הקודם. היא מגיעה אלינו באמצעות ר' יהודה אריה די מודינה. חכם-מבקר זה מצביע על חילוקי-המסורות הקיימים בקרב המקובלים גופם בנוגע ל"מחברים" של ספרי היסוד בתורת הנסתר. כך יש מייחסים את ספר יצירה לאברהם אבינו, ויש - לר' עקיבא; וספר הזוהר, יש מייחסים אותו לר' שמעון בן יוחאי, ויש - לתלמידיו. ואשר לספר הבהיר: יש אומרים, שמחברו היה ר' נחוניא בן הקנה, ולפי אחרים - אחד מן הגאונים⁵³. אין סיבה להטיל ספק בעדותו של החוקר על קיום הדעה האחרונה בקרב החכמים, כשם שמוכרים גם כל שאר ייחסי המחברים שהוא מזכיר בפסקה. לפי מהות הידיעה (שמקור-הקבלה הנערץ חובר רק במאוחר), טבעי הדבר, שאנו שומעים אותה מן החוק, מפי חכם שאינו נמנה על מחנה המקובלים. כנגד דעה זו מופנית איפוא הצהרת הר"מ ן' גבאי, שספר הבהיר הוא חיבור האמוראים - הם עוד חיברו את הבהיר ולא, כמו שסוברים אחרים, חכם מימי הגאונים; אם אמנם נכון הוא, כפי שהוא משלים מיד, כי - זולת ספר הבהיר וחיבורי הסוד שקדמו לו - ישנם עוד אחרים - ממה שחברו הגאונים - והבאים אחריהם⁵⁴.

סרק ששי

סיכומי הדעות

אם נסכם מה שמצאנו עד כה במקורות, יוצא ברורות, שאותה דעה שייחסה את הבהיר לר' נחוניא בן הקנה - ושכבר נזכחנו כי יסודה בטעות גרידא - רחוקה מלהיות הדעה היחידה, או הדעה המוסכמת, בחוגי המקובלים.

האי גאון בשער הצחצחות, פ"א, ובשער עשר ולא תשע, פ"ז, ושער מהות וההנהגה, פ"ג, ועוד. ר"גאונים" סתם, בענין ל"ב הנתיבות, שער הנתיבות, פ"ב, ועוד.

53. ארי נהם (לייפציג 1840), עמ' 45.

54. ראה לעיל, עמ' 24, והערה 43.

לעומתה עמדה הדעה המנוכשת של גדולי הקבלה מן הרמב"ן ובני לווייתו עד הרב החייט, הר"מ ן' גבאי, וכנראה גם הרמ"ק ואחרים מבני זמנם, שהיו תמימי-דעים, כי הספר לא חובר על-ידי התנא.

בתשובה על השאלה: ואם כן מתי, באיזו תקופה, חובר הבהיר? מסתמנת שלוש גימות שונות: היו חכמים שהסתפקו בתשובה סתמית, כי הבהיר הוא חיבורם של החכמי התלמוד, מבלי שינקטו בתקופה מסוימת מתקופות התלמוד; כך נהגו בייחוד החכמים הקדומים. בר' מאיר ן' גבאי פגשו את נציגה של ההשקפה המפורשת, שהכריזה על ספר הבהיר כחיבור מתקופת האמוראים. ברם, כבר נתברר לנו, שהיתה קיימת בין המקובלים גם דעה אחרת ושונה ביסודה, והיא שהבהיר חובר על-ידי חכם מתקופת הגאונים. דעה מעניינת זו, הרואה את זמן היווצרו של ספר הבהיר בתקופה מאוחרת מכל מה שהושמע על-ידי אחרים, נודעה לנו לבסוף. כשאנו מעיינים בה, מתעוררות לגביה שאלות: האם אמנם נולדה דעה מרחיקה-לכת זו רק במאוחר, קרוב לזמן בו אנו שומעים על קיומה; או אולי היתה קיימת מכבר בדורות הקדומים, בצניעה וסמיות מן העין? והאם לא היתה רווחת בין החכמים יותר מאשר ידוע לנו עד עכשיו? העובדה, שאף אחד מן המקובלים אינו מזכירה, אין בה, כמובן, משום הוכחה, ולמעשה אף אינה מפגיעה. גם בתקופה החדשה נודע לנו על קיומה של דעה זו בין המקובלים רק באופן מקרי, ומן החוץ ולא מפיהם.

ואמנם, כאמור, העיון המחודש בכחבי המקובלים נותן מקום למחשבה. האם לא קיים קשר בין דעה זו לבין העובדה הבולטת שעמדנו עליה מכבר, שחכמים ייעדו לספר הבהיר מקום בסוף מדרשי החכמים וכל חיבורי חז"ל? ואולי הדעה שנתגלתה לנו לאחרונה, אינה לאמיתה אלא המשכה החשאי של מסורת-החכמים שבה נפגשו לראשונה? כשאנו חוזרים ומעיינים באותה מסורת, אחרי מה שידוע לנו עכשיו, אנו מבחינים שבשלשלת הקבלה של הבהיר מחכרים במפורש רק הגאונים (גאון מפי גאון), אבל לא התנאים והאמוראים! (הביטוי רב מפי רב יכול להתייחס לאחרונים, ושמו של ר' נחוניא בן הקנה ניתוסף על המסורת כנראה רק לבסוף). לפי זה אפשר, כי הדעה היא שספר הבהיר חובר בימי הגאונים היא המקורית-הקדומה. אלא, שברבות התקופות כיסה אותה אבק הימים. היחידים, שהיא הניעה אליהם, לא ראו ברכה בפירסומה;

ואולי אף ראו את עצמם מצויים על הסתרתה. כך נתגלגלה ידיעה זו בלחישה במחילת הדורות, עד שסוף-סוף הגיעה שעתה והיא נרשמה בכתובים; והכתובים נשתמרו והגיעו אלינו. מתוך ההערה המקרית שר' יהודה אריה די מודינה שילב בסוף ימיו באיגרת-חיבור שהיפנה לתלמידו, הרופא יוסף חמיץ⁵⁵, אשר התאמץ לקרב את רבו לתורת הקבלה-נתגלה לנו קיומה של אותה דעה או מסורת-דורות. בלעדית, ייתכן, היא היתה יורדת לתהום הנשייה.

פרק שביעי

נצחונה של שיגרה

הדעות השונות שמצאנו על תקופת חיבורו של הבהיר, נעלמו לא רק מן הדורות האחרונים; הן נשמטו אף מקרובים יותר במקום ובזמן. גדול כוחה של שיגרה, שהיא מכריעה לעתים את הדעת. וגדול כוחו של שם, כאימרת החכמים⁵⁶: "שמה גרים". וגם דעת-גדולים, שר של שיכחה שולט בה. הכיני המקרי שנוצר על פי הכתוב בפתיחה, באה השיגרה והשליטה אותו על עף הספר, עד שסוף-דבר נתקבל התנא רבי נחוניא בן הקנה כבעל הספר ומחברו. כותבי-הדורות הראשונים היו בני זמנם של החכמים, אשר גילו את דעתם על תקופת חיבור הבהיר, וקשה להניח שהדברים לא היו ידועים להם. ברם, כניכר, פנו רושמי-הרשימות בזה החיבור עורף לדעת גדולים ונדרו אחרי המן דוגלי השם. בזמן גירוש ספרד, ובימיז של ר' יהודה חייט, קבע החכם הכולל ר' אברהם זכותאי⁵⁷: "רבי נחוניא בן הקנה... והוא תלמיד רבי יוחנן בן זכאי, ועשה את הבהיר הנעלם על סודות הקבלה". השלים אחריו בדור הבא ר' גדליה בן יחייא, בן זמנו הצעיר של הר"מ ן' גבאי (בדברו על הדור

55. "שרידים" מכתבי ר' יוסף חמיץ, ביחד עם קובץ דברי תהילה לכבודו מבני דורו בשם "בליל חמיץ", שנדפסו ע"י ר"א מודינה, הו"ל נחמיה שמואל ליבאוויטש (ירושלים תרצ"ז). ר"י חמיץ כתב גם פירוש לספר הזוהר בשם "ידוע בינה" (לא "ידועי בינה" אלא: "ידוע בינה", כמנין יוסף עה"כ, 157), שנשאר בכ"י (המוח. הבריטי, מרגליות 787 א; בית המדרש לרבנים, פריז, מס' 112 א).

56. ברכות, ז ב. 57. ספר היתוסין, מהדורת פיליפאווסקי, עמ' 71.

של רבי יוחנן בן זכאי⁵⁸: "ספר הבהיר שחבר ר' נחניא בן הקנה... שנתפרסם בדור זה". באותן השנים השכיל ר' עזריה מן האדומים לחוות את דעתו על ספר הבהיר⁵⁹, שהוא יצא החוצה מפעולת ר' נחניא בן הקנה... ניסוח מחוכם, שהקורא הפשוט ודאי הבין בו, שגם החוקר מייחס את החיבור לאותו תנא; בעוד שהמעייין יכול לגלות בלשון הכותב רמז מוסווה, שדעתו כנראה מעין דעת הר"מ ן' גבאי, שספר הבהיר יצא החוצה ממעייין הקבלה אשר נפתח מפעולת ר' נחניא בן הקנה... ותמשך ממנו הלאה לדורי-דורות, שבזמנם חיבר הספר. אך יש מקום לספק, אם רבים עמדו על רמזו הזהיר של המבקר.

שנים-שלושה דורות לאחר מכן הופיע ספר הבהיר בדפוס, באמסטרדם בשנת ת"א (1651), ובשערו מתנוססת הכותרת: "ספר הבהיר סודות נפלאות של ר' נחניא בן הקנה"⁶⁰; וכזה או בדומה לזה גם בהדפסות הבאות. וכן ערכו את הספר ותיארוהו רושמי החיבורים מחכמי ישראל⁶¹, וגם מחכמי העמים⁶², וכותבי-הדורות האחרונים⁶³—ואפילו אחרוני אחרונים⁶⁴—ובעק-

58. שלשלת הקבלה, [דור] ריב"ז.

59. מאור עינים, אמרי בינה פנ"ב: "הבהיר והזהיר והתיקנים... אשר יצאו החוצה מפעולות ר' נחניא בן הקנה ורשבי וסייעתו לפני חיבור המשנה".

60. והובא בדפוס בבקשת אנשי פולין ע"י איש אחד. ומתוך ענותנותו לא רצה לפרסם את עצמו ולפרש את שמו. וראה המובא בנוגע למלבה"ד זה להלן, עמ' 56, הע' 32.

61. גם במהד' ווילנא תרמ"ג, שהו"ל ר' שמואל לוריא ממאהליב, עפ"י כתבים, וגם המסורת, של בית הגר"א (ראה הערה הבאה), כתוב בשער: "ספר הבהיר להתנא רבי נחניא בן הקנה. לעומת זאת, כתב הרב ראובן מרגליות, המתדיר של המהדורה האחרונה של ספר הבהיר (ירושלים תשי"א), בשער הספר: "ספר הבהיר—הנקרא מדרשו של ר' נחניא בן הקנה".

62. ר' שבתי משורר ב"ס מפראג, שפתי ישינים (אמסטרדם ת"ם), ערך "בהיר"; החיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, אות ב, מס' 33. ר' אברהם בן הגר"א מווילנא, בספרו רב פעלים (ווארשא 1894), עמ' 39, כותב: "ספר בהיר. ר' נחניא בן הקנה, מבלי להוסיף חיבורו או מייחס לו". וכעין זה נהג גם במקרים אחרים, כגון: "ספר בטחן. ר' יהודה בן בתירא" (שם, 41); "פרקי היכלות. ר' ישמעאל בן אלישע ור"ע" (שם, 51); "והר. תלמידי רשבי" (שם, 55), וכדומה.

63. Bibliotheca Rabbinica, Joh. Buxtorf, עמ' 12, 45-46, 178.

64. סדר הדורות, תנאים ואמוראים אות ג, ע' ר' נחניא בן הקנה.

בותיהם ספרי החכמים אשר עצמו מספור. כך נהפכה טעות של מקרה לדעת קבע: הדעה המקובלת באומה על גדוליה ועל המוניה, שהתנא הקדמון רבי נחניא בן הקנה הוא-הוא מתברר של חיבור הרזים המופלא ספר הבהיר; הוא ולא אחר.

תפיסה זו, כפי שנוכחנו לדעת, לא היתה מה שראו בה מאמיניה; ר' מסורת הדורות, שעליה היא התבססה, היתה מסורת שהתהוותה באמצע הדרך ובטעות. אולם חוק ממעל הוא, ש-אמת מארץ תצמח-. בהתמודדות מיימינים ומשמאילים מתלבנות העובדות, והשערות מעורפלות או מוטעות מוצאות את הבהרתן. במשך כמה דורות היו אמנם דרכי המחקר בתחום הנה שטחיות ולקויות ביסודן. אך אל יהא קל בעינינו ערך הכשלקן בשרות של המדע. גם ספר הבהיר, כדברי עצמו, גמנה על אותם דברים, שאין אדם עומד עליהם אלא אם כן הוא נכשל בהם⁶⁵. השגיאה מכריזה על עצמה, ותובעת את תיקונה. ועל זאת יבורכו גם הכשלונות המקרבים את האמת.

65. גם חכמים שומרי-אמונים, הדוגלים בדרכי המדע, ראו חובה לעצמם לחזור על כנן אלה, כמובן בהסתייגות מדעיות-. לדוגמה: 'קשה להחליט באיזה זמן נכתב ס' הבהיר... אך כנראה יש לנו לסמוך במקצת על המסורה, ס' הבהיר נכתב מעיקרו ע"י ר' נחניא בן הקנה, שחי בדור ר' יוחנן בן זכאי. ואולם מוכרחים אנו להודות, כי נתוספו בו, גם הסדר ממנו דברים הרבה אחרי כן על ידי תלמידיו והמעתיקים-איינושטיין, אוצר ישראל, ערך 'בהיר', עמ' 906.

66. ספר הבהיר, ס' קנ. הנוסח עפ"י כ"י מינכן 209.

ציונים

א. שם הספר: "בהיר" – "הבהיר" – "ספר בהיר" – "ספר הבהיר" (להערה 6)

שם זה, המיוסד על המלה הבולטת הראשונה בפתיחת הספר, מופיע יחד עם הספר בפרובאנס; והוא עולה בכמה צורות. הרי השם הקצר, מלת המקור כהחיייתה וללא כל תוספת: "בהיר". הוא הקרוב ביותר למקור; האם הוא גם הקודם מבחינת הזמן? או אולי אינו אלא קיצור מן "ספר בהיר"? כדמות ראייה לאפשרות הראשונה נראית בלשנו של ר' מאיר בן שמעון מנרבונה, בן דורו של ר' יצחק סני נהור, באמרו: "חבר אליהם ספר קראו שמו בהיר-ו. אולם, אין מן הנמנע, שביטוי של המבקר מכוח בדרך הפולמוס לשם "ספר בהיר". הצורה שגורה בביטויים "כתוב בבהיר", "כפי שאמרו בבהיר" וכדומה – היכולים להיות אמנם גם השימוש הרגיל, בהבלעת ה"ה" של "הבהיר".

"ספר בהיר" ו"ספר הבהיר", מי משניהם קדם? מסתבר: "ספר בהיר". הבא לכנות ספר על שם פתיחתו, דרכו להשתמש במלת המקור כצורתה. מצורה מקורית זו שרדו רק שרידים מעטים בלבד, במקורות ראשונים. היא הפכה, כנראה, עוד בשלב מוקדם לצורה המורחבת, שבאה אחריה בשימוש החכמים ורשה את מקומה: "ספר הבהיר". יש ששתי הצורות משמשות עוד בכ"י בערבוביה.² לפי הליכות המכנים והמעתיקים אין ספק מי קדם למי ומה נהפך למה. לבסוף קיצרו לא-מעטים גם את השם האחרון והעמידו על "הבהיר" בלבד.

החכמים המעלים לראשונה את המקור בציון מסורש של שמו, ר' יצחק סני נהור ובני דורו, גם ר' עזריאל בכל מובאותיו ממנו, משתמשים תמיד בצורתו המלאה והמורחבת: "ספר הבהיר". מכך אפשר להסיק, כי עוד לפני הראשונים האלה, שבידיהם מתגלה החיבור, כבר עברה על שם זה תקופת שימוש והתפתחות בפי קודמים, שרישומיה ניטשטשו או לא הניעו אלינו.

בכל אופן, השם "בהיר" על צורתו הוא הראשון הנקרא ברורות על הספר, ורק מן הרמב"ן ואילך מופיע השם האחר: "מדרש רבי נחוניא בן הקנה". על שינוי-הוא. מעניין לציון, שבראשית המחקר היו חכמים שחשבו, שהסדר היה הפוך. כך כתב ר"א המילואהגי, שהחיבור נקרא בראשונה על יסוד התחלתו: "מדרש של ר' נחוניא בן

1. ראה הציון הבא.

2. כך למשל, בכ"י המחיאון הבריטי, מרגליות 752, בדף קח א, כתוב פעמיים: "בספר בהיר" ופעם: "ספר הבהיר".

3. ראה פירוש האגרות לרבי עזריאל, במבוא, עמ' כו, ובמפתחות, עמ' 125.

4. ספר ראבי"ה (אופן 1837), פרק יט, כ ב.

מתי חובר ספר הבהיר לפי המסורת ?

הקנה. אלא לאחר שעלו ספקות בלב החכמים, אם אמנם חובר הספר על-ידי אותו תנא, התחילו לקראו: "ספר הבהיר". רייפמן⁵ עוד שיער, שהשם ספר הבהיר הופיע רק בזמנו של ר' בחיי בן אשר ואילך (בראשית האלף הנוכחי). שטיינשניידר⁶ מצא שם זה לראשונה בדברי ר' אפרים בן שמשון (בשלהי האלף החמישי). ונרשם שלום הראה עליו כבר במובאה, הנמסרת בשמו של ר' יצחק סגי גוהר (בערך תתקס"ו).

ב. "כבר חבר אליהם ספר קראו שמו בהיר" (להערה 22)

המלה "חבר" בשורה זו, מתוך האגרת של ר' מאיר בן שמעון מנרבנה נגד המקובלים נסתבכו בה החוקרים. נייבאוואר, שפירסם את האיגרת הנ"ל⁸, קראה כפיעל: "חבר – והבין שרמב"ש רומז בה על ר' עזריאל כמחברו של הספר. נרשם שלום⁹ מעיר על הטעות שבדבר, והוא פותר את המלה ככתיב חסר של צורת פעל: "חבר – ולפי זה יצא לו, שלדעתו של החכם הכותב, חובר הבהיר רק זה מקרוב בימי המקובלים, שנגדם הוא פונה באיגרתו¹⁰. אך הלשון "חבר אליהם" אינו מתיישב יפה גם בפתרון זה. יותר נראה, שהחכם המבקר משתמש בביטוי זה בכנין הקל, ובמובנו הפשוט והרגיל במקרא ובלשון החכמים, היינו: התחבר-נתלווה אליהם, נודמן להם (ואולי בנימה מיוחדת של "מצא מין את מינו"...). לפי זה אין כאן שום רמז לחיבורו של הספר באותו זמן. להפך, משתמע מתוך דברי המבקר, שהספר היה אמנם קיים מכבר (אם כי לא מימי התנא ר' נחמיה בן הקנה), אך זה לא מזמן רב הוא הגיע לידיהם של המקובלים הללו – השקפה המתיישבת יותר עם המשך דבריו וגם עם העובדות.

ג. ספר הבהיר בסדר-הזמנים הספרותי של הרמ"ק (להערה 47)

בספרו אוד נערב, חלק ג, פרק ג, כותב הרמ"ק: "אמנם הספרים שידבק בהם האדם להשביח בהם, הם חבורי הרשבי ע"ה כמו הוזהר התקונים ורעיא מהימנא ושיר השירים וסבא ויעקא ומהקודמים אליו ספר יצירה וספר הבהיר ומדרש רות ומדרש איכה מהוזהר ומהמאתורים מדרש מגלת אסתר מהוזהר, וגם ספר מעין החכמה ופרקי מרכבה ופרקי מעשה בראשית וכיוצא וקצת סקודין הנמצאים להרשבי ע"ה, בהם ידבק האדם לאהבה ויצליח בחכמה זו".

5. המגיד, 1861, עמ' 222.

6. המזכיר, שנה י"ג (1872), עמ' 16, עפ"י כ"י מינכן 15, ה ב.

7. אנציקלופדיה יודאיקה, כרך ג, עמ' 969, עפ"י פירוש על סודות הרמב"ן, לר' יהושע אבן שועיב (נדפס ע"ש ר' מאיר אבן סהולה, ורשא 1875), כה ג.

8. ראה לעיל, הערה 21. 9. ראשית הקבלה, עמ' 19. 10. עיין שם, עמ' 18.

לכאורה כלל כאן הרמ"ק את ספר הבחיר ביחד עם ספר יצירה בין הקדמים לחיבורי רשב"י; כאילו הוא מייחס את החיבור לר' נחניא בן הקנה. ברם, מדרש רות ומדרש איכה מהוהר, שהוא מזכירם בנשימה אחת עם הבהיר, הרי ודאי לא ניתן לומר, שהרמ"ק חושב גם אותם בין אלה שקדמו לגופו של ספר הוהר ולשאר חיבורי הרשב"י. להפך, כלל האישים והדוברים המופיעים דוקא כאן במרוכז מאוחרים הם לרשב"י: רבי ור' חייא, ור' יוחנן, ורב הונא ור' חסדא וכו', מלבד צבא השמות מעין ר' כרוספדאי, ור' אלכסנדר-אלכסנדראי, ור' זמיראה, ור' חסדאי, ור' יהודאי... על כרחך אתה אומר, שקיים כאן בדברי הרמ"ק עירפול מסויים (אם לא שיבוש בנוסח), והמלה יזמהמאחרים מכוננת אצלו לשמש לכאן ולכאן, וכוללת ללא ספק גם את מדרש רות ומדרש איכה. נשאר ספר הבהיר באמצע, ואין הכרע להיכן מקשרו המחבר לאמיתו, אם לשלפניו או לשלאחריו. וראוי לציין, שראש המדברים בספר הבהיר, ר' רחומאי - שם שאינו ידוע משום מקום בתלמוד או במדרש, וחברו ר' בון, תופסים שניהם מקום בולט ביותר גם במדרש רותנו. ויתכן, שמשום כך קירב גם הרמ"ק שני ספרים אלה זה לזה.

11. כפי שיעיד הלקט הבא: ר' רחומאי: דף עה ד, עו א - פעמיים, עו ד, עח ב, עט א, עט ג - פעמיים, פא א, פד ב, ועוד. ר' בון: עה ד, עז ב, עז ד, עח א, עח ב, פ ד, פו ג.

המחקר במבוכיו מסביב לבהיר

פרק ראשון

ראשית צעדי הביקורת

ספר הבהיר הוא מגדל הרוים העומד בראשית דרכה של הקבלה. בקביעת גילו של מקור-סוד ראשון זה תלוי, אם מקדימים או מאתרים את התורה הזאת, התופסת מקום מרכזי בהגות האומה. לכן נודעת השיבות יתרה להבהרת החידה הסתומה, אשר בפניה תהו הדורות, מן היום בו הופיעה על במת המח-שבה בפרובאנס, לפני שבע מאות וחמישים שנה.

כבר ראינו במאמר הקודם, כי בגילגולי המסורת ניתנו תשובות שונות על השאלה: מתי חיבר ספר הבהיר? השמש לא נזרזה לזרוח עליה גם בסיבובי המחקר. הביקורת בנושא זה לא החלה בתקופה החדשה; היא נזדקקה לספר ממש מראשית הופעתו. כאשר ר' מאיר בן שמעון מנרבונה ראה את משפט הפתיחה של הבהיר, וסבר שהחיבור מתייחס לרבי נחוניא בן הקנה, מיד קרא: "חס ושלום, לא היה ולא נברא, ולא נכשל בו אותו צדיק!"¹ ואמנם דיבר מבקר ראשון זה נכוחה: לא נכשל בו אותו צדיק; נכשל בו – הוא עצמו.

כשפשטה הטעות, באו בעקבותיה הירחורים גם מבפנים, במחנה המקובלים. סימנים לכך, כמו שנוכחנו, יש ויש. כשהחכם המקובל ר' יעקב סקילי מזכיר את ספר הבהיר בחתימת רשימתו הארוכה של כל החיבורים והמדרשים שהגיעו אליו מיסוד חז"ל, נראים הדברים, כאילו הוא דחה בכך שקטות אותה הימסורת- שהיתה קיימת כבר לפניו, אשר ייחסה את החיבור לתנא הקדמון. ונדולי הקבלה, ר' יהודה חייט ור' מאיר ן גבאי, דחו אותה אחרי כן גלויות.

1. באיגרת הביקורת, ראה לעיל, עמ' 19, והע' 21.

זה האחרון מדבר בספר הבהיר במפורש כ־חיבור האמוראים, והיו מקובלים אשר ראו בו חיבור של "אחד מן הנאותים".²

הביקורת נגד ייחוס הבהיר לתנא רבי נחוניא, העולה מראשית תקופת המחקר וההשכלה, אינה איפוא חדשה; מה שחדש, זוהי רק הנימה החריפה שבה. וכשאנו מעיינים יפה, מתברר, שגם חריפות זו לא היתה מכוונת לבהיר אלא כלפי ספר אחר, שהתרגלו להזכיר אתו בנשימה אחת: ספר הזוהר. המקובלים קשרו שני החיבורים יחדיו; כך עשו אחריהם גם המבקרים. כאשר ישיר מקנדיה, ומיד אחריו ר' יהודה אריה ממודינה, יצאו, כל אחד לפי דרכו, במערכה נגד ספר הזוהר כ־מדרשו של רבי שמעון בן יוחאי, הם כרכו אתו יחדיו את ספר הבהיר וייחוסו לרבי נחוניא בן הקנה. והטענה: איך אפשר לקבל את הספרים הללו כיצירותיהם של התנאים הקדמונים? הלא ברור, כי "כולם נתחברו מקרוב".³ דחיית המחבר ה־מיוחס־ משותפת לשני החיבורים. לעומת זאת, מורגשת עוד, בשלב זה של הביקורת, הבחנה בין ספר הבהיר לבין ספר הזוהר, בדבר תקופת־חיבורם הממשית. זה האחרון, הזוהר, חובר במאוחר, בתחילת האלף השישי; הערכה זו, קובעה ר־א ממודינה בהחלטיות, ומחזקה בהוכחות מרובות. אשר לבהיר – דוחה אמנם המבקר את אפשרות חיבורו הקדום בימי חז"ל, אבל הוא מכיר עדיין את ההשקפה (המסורתית)

2. ציוני המקורות למאמרים המוכרים בפיסקה זו, ראה במאמר הקודם, פרקים ג-ה.
3. החל מר' מנחם ריקנאטי, שבספר טעמי המצוות ופירוש התפילות, ועוד יותר בפירושו על התורה, נוהג להזכיר את דברי הבהיר והזוהר בצוותא. ובצירופי המובאות אצלו ניכר אמנם רבות, שדברי השני למעשה אינם אלא הרחבה או עיבוד של דברי הראשון. וראה מ־ש לעיל, עמ' 23.
4. מכתב אחוה, הו"ל אברהם גייגר בספר מלא חפנים (ברלין ת"ר), בחלק העברי, עמ' 8: "וס' הבהיר לר' נחוניא בן הקנה, אולי חברו חרבונה...; ועמ' 10: "אמרו כי ספר הזוהר חברו ר' שמעון התנא" (ע־ש בהערה יב).
5. ארי נוהם, פרק טו. שריא־מ הכיר כבר את כתבי בן דורו ישיר מקנדיה, ראה שם בפרק טו, יח, כ, ועוד.
6. שם, ראש פרק טז. – זיקה בתוכן ולשון לדברי ריא־מ מורגשת במסירת הטענות ע־י רג'ק, מורה נבוכי הזמן, שער טו, מהד' ראבידוביץ, עמ' רנח: "כולם נתחברו בדורות אחרונים"; וכן בעמוד הקודם (רנז): "שנתחברו כולם בדורות אחרונים".
7. שם, פרק יז-כג.

האחרת שהיתה קיימת בקרב המקובלים, ואשר נראתה קרובה יותר למציאות: כי הספר הוא חיבור מימי הגאונים. דעה זו, לא מתפלמס בה המבקר, ואינו מכחישה.

כשרוחות ההשכלה החלו לפעם במחנה ישראל, הן הפיחו גם את הביקורת והמחקר. לפי טעם התקופה, היו פני החוקרים מועדות במיוחד נגד תחום המסתורין – הקבלה. קבלה, פירושה בומן הזה בראש ובראשונה: נשאה הגדול והמרכזי, ספר הזוהר, וטפלה לו, כל אותה ספריה של מקורות וכתבי-יסוד בתורת הנסתר, בתוכם גם ספר הבהיר, אשר כולם –בחדא מחתה מחתינהו. הדעות והמסורות השונות על זמן חיבורו של ספר הבהיר, שהיו ידועות לחכמים ולמבקרים הקדמים, נשתכחו בינתיים. חכמי ההשכלה אינם רואים בנידון זה (ואולי גם אינם רוצים לראות) אלא הכתוב בספרי הדורות שבידיהם, כספר היוחסין ושלשלת הקבלה, והרשום בשער הספר המורפס, היינו, שהבהיר הוא –סודות נפלאות של ר' נחוניא בן הקנה. ולפיכך, הרי החיבור הזה המיוחס לתנא הקדמון כהרי החיבור האחר המיוחס לרבי שמעון בן יוחאי, כזוהר כבהיר. הערך של ה-מיוחסים- האלה ושל תורתם –החשוכה- בעיני משכילי התקופה, אינו טעון הסבר רב. כל הספרות הזאת וכתה אצלם מלכתחילה ליחס של הסתייגות וחוסר אהדה, מתובל לרוב במידה גדושה של וילזול; יחס, שאמנם אין בו משום סגולה מיוחדת לקידום חקר של אמת. לפי זה, היה אפשר לשער מראש את תוצאותיהם וערכם של מחקרי ההשכלה בתחום תורת הנסתר בכלל ובנשוא שלנו, ספר הבהיר, בפרט; כשם שהתוצאות היו ברורות למעשה גם למשכילים לא במעט, עוד לפני גשתם אל המלאכה... אחרי ככלות הכל, לא ניתן אלא לציין, שהתוצרות ה-מדעיות- הללו בכללן, משקפות יותר את השקפות הכותבים ותקופתם, מאשר את העובדות והמקורות של הנשוא הנידון על ידם – הפנימי והחתום ביותר שבמחשבת היהדות – אשר בחלקם לא ידעום כלל, וברובם לא עמדו על מהותם ותוכם.

8. לכל הנ"ל ראה במאמר הקודם, סדק 1.

מתי חובר הבהיר לדעת אנשי המדע?

אבי 'מדע היהדות', ר' יום-טוב ליפמאן צונץ, שבסקידותיו המקיפות ערך והעריך את מרבית מכמני ספרות ישראל לסוגיהם ולתקופותיהם, ייעד בתוכם גם את מקומו של ספר הבהיר. הוא פתח במסקנה של איש מדע קודם, שמו: מוריץ, אשר 'על ספר הבהיר כבר דן נכונה'⁹, ושנקב כמועד חיבורו את השנה 1300. תאריך זה נראה לו לצונץ מאוחר מדי, והוא קבע את הבהיר, ואתו מספר ספרים אחרים שיש להם עסק בנסתרות, כחיבורים פסבדוגרפיים שנצרו בימות ראשוני המקובלים, מסוף המאה השתים-עשרה והלאה: 'שכל התקופה הקדומה לא ידעה עליהם כלום ולא יכלה לדעת כלום, שהרי בלשונם ובתוכם הם מגלים ברור את הזמן החדש ואת האסכולה החדשה'¹⁰. דעתו של צונץ על הבהיר, נתקבלה כדעה השלטת, אשר לה הסכימו ושבה החזיקו כלל אנשי המדע הבאים. אם שקל פעם מליץ בודד – ראשון רניקי¹¹, ובדור שלאחריו משה גסטרי¹² – אפשרות להקדמת ספר הסוד בכמה מאות

9. *Exercitationes Biblicae etc.* (Paris 1669), Jean Morin, עמ' 372.

10. צונץ, הדרשות בישראל, מהד' אלבעק, עמ' 506, בסוף הערה 212.

11. שם, עמ' 190–191.

12. מרינ' הומן, שם, עמ' רנח. כפי שייזכח המעיין שם בדבריו המעטים של רניק על נושא זה (שלו היה בדעתו להקדיש דיון מפורט בחלק אחר של חיבורו – ראה שם, ובעמ' דמט, רעד, חט, ועוד), הוא מקבל את דעת השוללים את קדמות הבהיר ואחרים מכתבי הרזים והקבלה שהוא מזכירם – רק 'מנכול הומן... של אמצע האלף החמישי ולפנים' (= וקודם לכן). אולם הוא מכיר באפשרות חיבורם מ-אמצע דורות הנאותים סביב לשנת ת-ק לאלף החמישי- ואילך, שמאו מתחילים לעלות סימני קיום של תורת הסתרים הזאת בידי גדולי הדורות. וראה להלן, הע' 18. – קצת מתמיה, שבעלי מחקר שהכירו גם הם באמיתות הנחה זו ביסודה, כמו ילינק, ר-א עפשטיין והרכבי, לא עמדו בזה על דעתו של רניק ואינם מסתמכים בדבריו. וראה מאמרו של ס' לחובר: נגלה ונסתר במשנתו של רניק, בסוף קובץ מחקריו 'על גבול הישן והחדש' (ירושלים 1951).

13. במאמרו: *Zur Quellenkunde deutscher Sagen und Märchen*, ברבען Ger-
"mania", שנה 26 (1880), עמ' 204 – בקובץ מחקריו *Studies and Texts*, ח-ב, עמ' 1076.

שנים, לתוך תקופת הגאונים, שקע קולו ללא הד ושימת לב. למעשה, מה היה כאן להתוכח? האם אין זה כלל גדול במדע היהדות, כי הקבלה גולדה על סף האלף השישי? ספר הבהיר הוא מלא סודות ורזי קבלה כרימון, הרי עובדה זו כשלעצמה מעידה כבר כמאה עדים על זמן התהוותו.

עם זאת הלכו חוקרי התקופה והשלימו אחד-אחד הוכחות מפורטות לעובדה הידועה¹⁴: הבהיר מכיר את סימני הניקוד וטעמי המקרא ודורש את שמותיהם על דרך הסוד¹⁵. דבר זה שימש לחכמים מסויימים¹⁶, גם מחכמי העמים¹⁷, הוכחה לקדמותם של סימני הניקוד והטעמים; אבל, כידוע, הם לא הופיעו אלא ממחצית תקופת הגאונים ואילך¹⁸. – באחד ממאמריו משתמש הבהיר בצורה דקדוקית (רש-, כעבר של ירש-¹⁹), שרב סעדיה גאון, בפירושו לספר יצירה, מביאה כחידושם של הפייטנים²⁰. – חילוקים בין בריאה ובין יצירה ועשייה נדרשים בספר הבהיר²¹; הם עולים לראשונה במשנתו של גבירול. הרי, שמחבר הספר הרזי השתמש כבר בכתביו של חכם זה²². – לכך ישנה ראייה נוספת. הביטוי המיוחד: 'העולם הזה כחרדלא בעזקתא', אשר

בהערת-אנב לספר הבהיר, אומר שם ג. (ודאי על סמך הערכתו הנכונה של שימושי השמות-העולים בספר), שהחיבור הזה אולי עוד קדם למאה ה-10. הערה זו הונצחה מיד על-ידי שטיינשניידר ברשימות הביבליוגרפיות שלו (המוכיר, שנה 21, 1881, עמ' 54) – כמוכן תוך ביטול גמור.

14. לאמור להלן ראה גרוס, MGWJ, שנה 30 (1881), עמ' 554 ואילך.

15. כגון: פתח, פתח קטן, סגול, חולם, חירק, בספר הבהיר, ס' לד-מד; זרקא-סגול, שם ס' ט-צא.

16. עזריה מן האדומים, מאור עינים, פרק נט (מנטובה של-ד, קעט ב).

17. Joh. Buxdorf הצעיר, Bibliotheca Rabbinica (1708), עמ' 47, וכן ב-Thesaurus שלו.

18. בנקודה-של-ממש זו, אשר לפיה לא ניתן להקדים את הבהיר למעלה מאמצע תקופת הגאונים, התחשב כנראה גם רניק בקביעת הגבולי-שלו (ראה לעיל, הערה 12). כפי שהוא אומר במקום אחר (שם, שער יג, עמ' קצט), הוא ראה בסדר הניקוד שלנו על שמותיו הוספה והשלמה מאוחרת, מן התקופה ההיא.

19. ספר הבהיר, ס' ט. 20. העיר על כך ילינק, Beiträge, ח-א, עמ' 73.

21. ספר הבהיר, ס' יג.

22. ילינק, שם, ח-ב, עמ' 27. וראה מ-ש ג. שלום, Das Buch Bahir (1923), עמ' 13, בדחיית השערה זו.

בא בבהיר בלבוש ארמי²², נמצא, ביסודו העברי, ב־כתר מלכות של גבירול²⁴:
 וכל ברואי עולם בתוכו כנרגיר חרדל בים הגדול²⁵; הלא גם אותו לקח ממנו²⁶.
 – והנה הוכחה, שהחוקרים הקדישו לה שימת-לב יותר מאשר לכל האחרות.
 הרעיון המעניין בספר הבהיר, שהנקודות בתוך האותיות הן כמו הגשמה בגוף:
 נקודא דאורייתא דמשה... ודאמי באתואתא כנשמתא דחיי בגופיה דאיניש²⁸,
 הוא רעיון החחר וגשנה ונשתלש בכתבים של ר' אברהם אבן עזרא: 'המלות
 הם כגופות והטעמים כנשמות'²⁷; הרי שאף הם כבר שימשו מקור לבעל הבהיר.
 זוהי אמנם פסיקה המכריעה את דבר צעירותו של החיבור! (ילינק)²⁸. ואם
 קמו מערערים שאמרו, כי יש כאן דמיון מסויים, אבל כונת האימרה אצל
 ראב"ע (מילים ומוכנן) היא בכל זאת אחרת מזו שישנה לפנינו בבהיר (אותיות
 ונקודותיהן)²⁹, התברר, כי הביטוי בכונה ממש שבה הוא מופיע בבהיר, נמצא
 כבר אצל ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי: 'זוהמה (אהוי – נושאי הנקודות)
 כרוחות, ושאר האותיות כגופות'³⁰. ואם כן ממנו לפחות לקחו הבהיר לכל
 הדעות³¹. [אמנם ברור, שריה"ל חחר בזה על מה שכתב דונש בן תמים³² מאתיים

23. ספר הבהיר, ס"ה קעט. 24. מהד' י"א זיידמן (ירושלים תש"י), עמ' מו.

25. ראה מ"ש בזה שלום, שם, עמ' 131, הערה 5.

26. ספר הבהיר, ס"ה קטו. הנוסח מונה עפ"י כ"י מינכן 209.

27. ראב"ע בפירושו לשמות כ, א; ובדומה גם בספריו שפה ברורה, הוצ' ליפמן, ד ב,
 יסוד מורא, עמ' 4. וכן בא הדבר בחיבור עשר השמים, הו"ל שד"ל, בתולת בת
 יהודה, עמ' VII. ראה מ"ש על ביטוי זה לאחרונה נפתלי בן-מנחם, לשוננו לעם, טז
 (תשכ"ה), עמ' 3-9.

28. Philosophie u. Kabbala, עמ' 43. וכן כתב גרץ, כרך ז, עמ' 458, שזוהי אימרתו של

הראב"ע. ספרות נוספת לנקודה זו אצל שלום, שם, עמ' 87, והשלמות עמ' 168.

29. קאופמן, Attributenlehre, עמ' 174, מציין, שבכל המקומות שהביטוי הזה חחר
 אצל הראב"ע, המדובר בו אינו על היחס שבין אות לנקודה – אלא בין המלה
 למונחה; ובשימוש זה, כפי שהוא מראה, היה הביטוי שגור כבר קודם לכן בספרות
 הערבית. 30. ספר הכוזרי, מאמר רביעי, ג (ווילנא תרס"ה, עמ' 17).

31. קאופמן, שם. ובדעה זו מחויק גם גרשם שלום, הרואה בפסיקה זו בבהיר סימן

לשכבה אחרונה, שהוסיפו על החיבור במאה ה"12. ראשית הקבלה, עמ' 25.

32. בפירושו לספר יצירה (לונדון תרס"ב), עמ' מח: 'ודע כי ה'א-ו' מצד גדולתן
 רוחניות [= 'רוחות']... וקראום אותיות הדבור, מפני שכל [שאר] האותיות חרשות –
 אלמות [= 'גופות'], ואמנם יתהוו בהן הדבור מצד אלו, ונקראו אותיות הקול,

שנה קודם לכן; ואף הוא, דוגש, כבר רומז – מעין הרמז שהקדים שם ריהל – שהוא מוסר בזה רק קצה ה־הנגלה מן האמת – מאיזה סוד־קודש נסתר שאין לגלותו. ו־מאן דידע ידע־...]. – וגילוי אחרון מבחינת הזמן: בפסקות מסוימות של ספר הבהיר משתמעת אפילו מעין תגובה פולמוסית לדעות של הרמב"ם בספר ה־מורה־...³¹.

סיכומו של דבר: על יסוד ההתאמות הללו, בענין או בלשון, הצליחו אנשי המדע לעקוב אחרי שרשרת שלמה של מ־מקורות שמהם שאב בעל הבהיר, והיא מגיעה בדיוק לזמן חיבורו המוסכם של הספר בתקופת הולדתה של הקבלה. קביעתו של צונץ הוכחה, איפוא, בנקודה זו כברבות שכמותה במלואה. המחקר לא רק אישר, מה שידעו גם קודם לכן, את זמן התהוותו של הספר באופן כללי. עכשיו נתאפשר לציין את התאריך בכל הדיוק המדעי הרצוי³²: ספר הבהיר חובר בפרובאנס במאה השלוש־עשרה, במעבר של השליש הראשון לשני!

פרק שלישי

מי היה מחבר הבהיר?

אחרי שמועד חיבורו של הבהיר מצא את הבהרתו במידה כה מוסכמת ומש־ביעה רצון, נשאר רק לברר את השאלה האישית: מי היה המחבר? – ובכך נחלקו הדעות. לפי השערת אחד מטובי החכמים, אשר חרש עמוק גם בשדה ספרות הסוד,

מפני שכלם לא ישיגם קול רק מצד אלו; יזהם... מנענעות שאר האותיות, שאמרנו שהן חרשים־אלמים־נחים נעלמים, ובהם יראו שאר האותיות, עמ' כ, וראה עמ' יט. וגם לכך ישנה הקבלה בכחרי, שם: אך מעלת האותיות המיוחדות בו – הם המדברות, מפני שהם אותיות א־ה־ר־י, אשר הם עלת הראות כל האותיות, שאין מדברים באות מהאותיות בעוד שלא תמצא אלה. ואין זאת נקודת־מגע יחידה בין ריהל לבין דוגש ובין שניהם ובין הבהיר.

33. שם, עמ' מח–מט. – וראה מ־ש להלן, הערה 66.

34. בלוך, וינטר־וינשה, ח"ג, עמ' 258.

35. גרוס, שם, עמ' 565.

אהרן ילינק, יש לראות כמתברו של הבהיר אותו בעל-הרוים הידוע הר-א מנרמיזא, בעל ה-רוקה³⁶. ראייה לדבר: מלבד העובדה, שחכם זה היה בימים ההם, שבהם עולה הספר, זקן-הדור והאישיזת המרכזית בין החסידים ואנשי הסוד (ושבחיבוריו גם ניכרת פה ושם זיקה מיוחדת לסוג המחודש של הקבלה, שהופיע בגלוי מיד אחרי מותו), נמצא כתוב בספר הבהיר³⁷: "שאלו תלמידיו את רבי אליעזר... רמז מפורש למתברו. [בוזה יש להבהיר, כי במקורות שונים מופיע שמו של בעל הרוקה כ-אליעזר³⁸. אולם, לפי ההוכחות שהוא, בעל-הרוים עצמו, מספק לנו בתוך חיבוריו, בשימושים שהוא משתמש בהם פה ושם באותיות שמו, אם על דרך הגימטריה³⁹ או בצירופי האותיות לפי שיטת ספר יצירה⁴⁰ או בשילוב אותיות השם בראשי התיבות בהרחיזו⁴¹, יוצא באופן חד-משמעי, ששמו היה "אלעזר", והכתיב "אליעזר" אינו אלא טעות-סופרים⁴²]. – אך היה איש-מדע חריף, הוא מ. ה. לנדאואר הידוע⁴³, שגילה רישומו של המחבר בצורה יותר מעניינת ומיד בשער הספר. עצם המילים הראשונות יועתה לא ראו אור⁴⁴" (שאן להן כל קשר עם מה שבא

36. ילינק, Moses ben Schem-Tob de Leon (לייפציג 1851), עמ' 26.

37. ספר הבהיר, סי' קד.

38. ראה מ"ש בזה מור-ר-א אפטוביצר ז"ל, מבוא לראבי"ה, עמ' 317.

39. כגון בהקדמה לספר י-רקח⁴, באמרו כי שם הספר מכון במניינו לשמו-הוא "אלעזר" (308).

40. כגון בפירוש לספר יצירה (פרעמישלא 1883), ז ב. בבזאור הכתוב שם (פרק ד, יב): "חמש בנות מאה ועשרים בתים", משלב הר-א כדוגמה את שמו "אלעזר" בכדי להראות, איך יוצאים מן 5 האותיות של השם 120 צירופים שונים (הנכלל שם בנוסח הדפוס אינו אלא קיצור ממערכת-הצירופים השלמה שישנה בפירוש, בכ"י המת. הבריטי, מרגליות 737, דף 415 ב – 416 א).

41. כגון בראש ספרו חכמת הנפש (למברג תרל"ז): "אזמר לך עליון זמר רגנותי".

42. אך גם בפסיקה הנ"ל של הבהיר מופיעה פה ושם באיזה כ"י או מובאת ראשונים במקום "אליעזר" – הצורה "אלעזר"...

43. Literaturblatt d. Orients, שנה 6 (1846), עמ' 215. – אמנם מלשון הציין שלנדאואר כתב לאחר מכן (שם, עמ' 591), מתקבל הרושם, כאילו הוא היה עוקב אז אחרי סימניו-צעדיו של איזה מחבר (אחר?) של הבהיר, ולא הספיקה לו השעה לגלותו.

44. ספר הבהיר, סי' א.

אחריתך...), האם אין הן רומזות באופן גלוי למדי לחכם המחבר, שלא ראה מאורות מימיו: ר' יצחק סג"נהור!?! והוא אמנם נקרא בפי הבאים אחריו אבי הקבלה⁴⁵. גם ילינק עוב את השערתו הקודמת ונתפס לדעה משחדת זו⁴⁶, והדה היה גדול בקהל המשכילים והחוקרים. – גדול הביבליוגרפים, משה שטיינ-שניידר, לא רצה להגביל את עצמו רק למקובל זה; הוא ביכר לפסוק סתמית: בכל אופן חובר הספר הזה בזמנו של ר' יצחק⁴⁷. אחרים הרגישו עדיין צורך בהערכה קצת יותר גמישה: מעין סיכומו של פ. בלוך⁴⁸, שהבהיר הוא פרי החוגים האלה (שמסביב ר' יצחק סג"נהור), אך אפשר שהחיבור יצא עוד מתוך בית מדרשו של אביו של ר' יצחק, ר' אברהם בן דוד מפושקיריה (הוא הראב"ד בעל ההשגות על הרמב"ם).

אולם לא ארכו הימים, ומתוך שורת המועמדים לתפקיד הנעלה עלתה דמותו של חכם אחד, אשר מסביב לו יותר מאשר כל חכם אחר התרכזו הסימנים והדעות, שהוא מחברו של הבהיר: ר' עזריאל, המקובל הוגה הדעות המפורסם מגירונה. ההוכחות לכך לא היו מעטות. בראש ובראשונה, עדות אישית קרובה: מן איגרת הביקורת שר' מאיר בן שמעון מנרבונה הפנה נגד המקובלים וכתביהם בכלל ונגד ספר הבהיר בפרט⁴⁹, יוצא, שהחכם המכובד, שהיה בן-זמנו ממש של ר' עזריאל, מדבר בזה המחבר של פירוש הקבלה הידוע לשיר השירים – הגדפס על שם הרמב"ם⁵⁰, ושהקדמונים מזכירים אותו כבר כפירושו של ר' עזריאל⁵¹ – גם כמחברו של הבהיר⁵². [אמנם התברר

45. ר' בחיי בפירושו לפ' וישלח (לב, י): 'הרב אבי הקבלה רבי יצחק בן הרב ז"ל'.

46. ילינק, Auswahl, עמ' 14.

47. ספרות ישראל (בתרגום של צבי מאלטער), עמ' 157; ובדומה הוא כותב גם ב'המזכיר', שנה 21, עמ' 54, באופן כללי, שהבהיר חובר ללא ספק רק במאה ה-13. לשונו של רמ"ש מזהדה בפי לוי גינצברג (III, J.E., 466), שהבהיר בכל אופן נתהווה בבית מדרשו של ר' יצחק ס"ג.

48. שם, וינטר-חינשה, ח"ג עמ' 257.

49. בארטסעלד תרע"ב, ובקובץ כתבי הרמב"ן, בהוצ' שעוועל (ירושלים תשכ"ד), ח"ב, עמ' תעו ואילך.

50. כגון ר' מנחם ריקנאטי, בהקדמה לספר טעמי המצות (קושטאגדינא ש"ד, I א): 'החכם ר' עזריאל ז"ל בפירוש שיר השירים שלו'.

52. גייבאואר, שם.

בסופו של דבר: א. – ש-עדות⁵³ זו, יסודה בטעות-קריאה של מלה באיגרת⁵⁴; ב. – שגם הפירוש המדובר לשיר השירים אינו חיבורו של ר' עזריאל אלא של חברו ר' עזרא...⁵⁵] – ואחריה עדות מפורשת בכתב: באחת הספריות גילה שטיינשניידר כתב-יד, שבו נמצא רשום: 'לשון החכם ר' עזריאל ז'ל בספר הבהיר'⁵⁶! [אמנם ההמשך הוא: 'אמרו מאי קרבן שהוא מקרב הכוחות-וכו'⁵⁷ – היינו 'בספר הבהיר אמרו... שיש כאן בתוך דבריו של ר' עזריאל מובאה פשוטה ומפורשת מספר הבהיר (כפי שאנו יודעים עכשיו, שחכם זה נוהג להביא רבות כדוגמתה בכתביו⁵⁸). אבל אם אמנם ר' מאיר בן שמעון מציין את ר' עזריאל כמתברו של הבהיר (כג'ל) – כך הוסיף אחר כך הביבליוגרף המובהק⁵⁹ – מובאה זו, ר' עזריאל ז'ל בספר הבהיר אמר' (תיקן שלו), נודעת לה חשיבות רבה!...] – ולבסוף, הוכחה רחבה ורבת-משקל, שהיא הכריעה אצל החוקרים יותר מכל השאר: בפירוש הנזכר לשיר השירים נתגלו כמה מאמרים של הבהיר, משולבים כצורתם וכלשונם בתוך הדברים, מבלי שיצוינו כמובאות מספר הבהיר או ממקור אחר⁶⁰. עובדה בולטת זו סובלת רק הסבר אחד: המחבר של הפירוש, היינו ר' עזריאל, הוא-הוא גם מחברו של ספר הבהיר, ומשום כך אינו רואה צורך בשום ציון, כשהוא משתמש בתוך ספרו האחד בקטע מתוך דבריו בחיבורו השני! [אמנם – מלבד העובדה שכבר צויינה, שהפירוש לשיר השירים אינו כלל של ר' עזריאל – מראה העין באותו פירוש, כי ליד אחת המובאות מן הבהיר כן מופיע ציון מקור, אם כי באופן סתמי: 'כמו שאמרו רבותינו ז'ל-⁶⁰; כפי שנהגו ביחס לבהיר גם אחרים מחכמי

53. ג' שלום, מאמר 'בהיר', E.J., כרך ג, עמ' 970; ראשית הקבלה, עמ' 19. וראה מ-ש בזה לעיל, עמ' 33.

54. ראה ראשית הקבלה, עמ' 129.

55. שטיינשניידר, המזכיר, שנה 12 (1872), עמ' 116, מתוך Cod. de Rossi 1420, XXI.

56. ספר הבהיר, ס' קט.

57. ראה פירוש האגדות לרבי עזריאל, מבוא, עמ' כו.

58. המזכיר, שנה 18 (1878), עמ' 19, בהערה.

59. גרץ-ספר, ח'ה, עמ' 366; גרוס, במאמרו הנ"ל, עמ' 565.

60. פירוש לשיר השירים הנ"ל, כתבי הרמב"ן, שם, עמ' תפז, בקשר למאמר הבהיר על הנקודות והאותיות (לעיל הערה 26); המהדיר שם לא עמד על מקור הדברים.

התקופה⁶¹. באחד מכתבי-היד גמצאה במקום זה אף המלה 'במדרש'⁶². ובמאמר הנלווה אל הפירוש, מצטט המחבר מאמר מן הבהיר בלשון זה: 'זכפי הענין הזה אמרו ז"ל בירושלמי'⁶³; 'ציון מוסווה לספר הסוד, על שם מוצאו ולשונו בהתאם למסורת הקדומים'⁶⁴, שבו נוהגים אחריו גם מחברים אחרים⁶⁵. והעיקר: אולי היה למחבר מניע אחר בהעלמת המקור?...⁶⁶

בהזכחות מעין אלה הוכח גם הוכח, שספר הבהיר הוא חיבורו של המקובל ר' עזריאל. ואם המלומד האחד או השני הרגיש בחולשתה של ראייה זו או של חברתה – הדעה הזאת, כי ר' עזריאל הוא בעל הבהיר, אשר חיבר את הספר הזה בסתר ופירסם אותו אחרי כן בגלוי כחיבור רזים קדום ומקודש, היא היא שנתקבלה על דעת אנשי המדע, כסבירה ביותר מכל ההשערות, שהועלו בזה על-ידי החוקרים⁶⁷.

61. בציון כללי מעין זה מובאים מאמרים מתוך הבהיר עוד ע"י הרמב"ן, בראשית פירשו, וכן ע"י מחברים אחרים. ראה לעיל, עמ' 18.
62. מובא ע"י י"ה שור, החלוץ, ח"ד, עמ' 89, בהערה.
63. מאמר תרי"ג מצות וכו', כתבי הרמב"ן, שם עמ' תק"ל, בקשר למאמר ספר הבהיר, ס' קלז-קלח. – ומענין, שהציון 'ירושלמי' בדברי ר' עזרא הטעה אף מקובל מובהק כהריקנאטי, המביא את המאמר הנ"ל (טעמי המצות, יא א), בזה הלשון: 'וארז"ל בספר הבהיר ובירושלמי... כאילו הם שני מקורות.
64. לפיה, הבהיר, 'המיוסד בלשון ירושלמי', בא מארץ ישראל. ראה לעיל, עמ' 15.
65. כגון ר' משה מבורגש, בפירוש שם מ"ב, הנדפס בשם ליקוטי רב האי גאון (קאוניץ תק"פ), י א: 'ונאמר בירושלמי שלשה שרים הם וכו', והוא בספר הבהיר, ס' קא; ושם ע"ב: 'אמרו בירושלמי מ"ם סתומה היא וכו', והוא בספר הבהיר, ס' פד. גם בס' מאירת עינים של ר' יצחק מעכו ישנן מובאות מתוך ס' הבהיר בכיני הסתמי 'ירושלמי'; ראה ילינק, *Philosophie u. Kabbala (Leipzig 1854)*, עמ' 43.
66. ראה לעיל, עמ' 16, הע' 6, על השימוש המוסווה שהקדמתים נהגו בספר הבהיר, בכדי להאפיל על הסוד המקודש שלו. סוד הבהיר היה בעיניהם המשכו של סוד המרכבה, וישנן הוכחות מרובות, שהיו נוהרים בסודו של הספר ככל חומר הדין שהורו חז"ל לגבי אותו סוד-קודש קדמון.
67. כך גרוס, שם, עמ' 565.

חיבור הבהיר באספקלריה של גרץ

זוהי הערכת חכמי התקופה בדבר חיבור ספר הבהיר, כפי שהיא משתקפת באספקלריה הבהירה והמלוטשת של ההיסטוריון גרץ⁶⁸: "הקבלה נולדה כרי-אקציה של הכוחות הפנימיים-התמימים באומה נגד הפילוסופיה השכלתנית של הרמב"ם. נושא דברה של התורה החדשה, אשר השכיל לתת לערפלי מחשבתה הבעה ברורה ומנובשת, היה ר' עזריאל מגירונה. חכם זה חתר להוכיח, כי התורות והרעיונות האלה, שהגו ושחידשו הוא ומרעיו, היה להם יסוד עוד במקרא ובתלמוד; אבל ללא הצלחה. ולכן, כ"די לתת עטרת שיבה לקבלה, פירסמו המקובלים ברבים ספר, אשר בתכניו ההגדית יוכל להתייחס לזמנים קדומים והוא מלא דעות קבלה, וייתסוהו להתנא הקדמון רבי נחוניא בן הקנה"⁶⁹. לספר הזה קראו המקובלים בשם "הבהיר" או "מדרשו של רבי נחוניא בן הקנה". - וגרץ הולך ומביא ראיות, מאלה שכבר מזכרות לנו, המוכיחות את זמן חיבורו המאוחר של הספר⁷⁰. הוא אינו קובע במפורש, מי בדיוק היה המחבר של הבהיר; אבל הוא מבליט את העובדה, שכמה פיסקות מתוך ספר הבהיר כלולות ללא כל ציון מיוחד בפירושו של ר' עזריאל לשיר השירים, שבו הוא מביא רק דברים מדעת עצמו⁷¹. ... והוא מסכם: "בכל אופן אי אפשר לו לבהיר, על פי תורת הקבלה הנמצאת בו, שנתחבר קודם לימים האחרונים לאלף החמישי"⁷². - אמנם יודע ההיסטוריון⁷³, כי בפי ראשוני המקובלים היתה מסורת, שספר הבהיר חיבור קדום הוא, שהיה מקובל רב מפי רב וגאון מפי גאון, ושהוא הגיע מארץ ישראל לאבות-אבותיהם של חסידי אשכנז הקדמונים ומהם אל חכמי הפרובאנס. אבל אלה, כמובן, אינם אלא דברי "דמיון" בלבד⁷⁴. מכל הטאות והחכמים, שחיו ופעלו במשך כל התקופות והדורות הקודמים עד סוף האלף החמישי, אין אף אחד שזכיר את החיבור הזה של התנא רבי נחוניא בן הקנה.

68. עפ"י גרץ-שפר, ח"ה, סר ק.ג. 69. שם, עמ' 82. 70. שם, ציון ג' בסופו.

71. שם, סוף עמ' 366. 72. שם, עמ' 367. 73. שם, עמ' 82.

74. שם, שם. אחרים (כגון בלוך, שם) ציינו את מסורת הקדומים הנ"ל כ"אגדה".

זיפי הספר בולטים, וחכם מכובד מזקני הדור, ר' מאיר בן שמעון מנרבונה, אף הוקיעם ברבים. ובכל זאת, מראשית הופעתו של הספר, חכמים בעלי דעה צלולה – וזאף איש זך הרעיקו כמו הרמב"ן⁷⁵ – נתעו להאמין בשוא, שזה חיבור של אחד התנאים הקדומים, ושדבריו הם דברי קבלה נאמנה. בכך קם ספר הבהיר על שם מחברו המדומה; התפשטותו בקרב קהילות ישראל הביאה עוד רב לר' עזרא ולר' עזריאל בהפצת דעות הקבלה, ובעצם קיומו של הספר נסתייעו מקובלי כל הדורות כדי להוכיח את קדמותה של תורת הקבלה.

ברוח זו סיכם גרץ יפה את תוצאות חקר הבהיר, כפי שנתגבשו בעיוני אנשי המדע מראשיתם ועד זמנו. והסיכום הזה היווה הדעה המדעית המנובשת, שלאורה הלכו המלומדים ואנשי חכמה ותרבות למן היום שנרשמו הדברים ועד ימינו; כך היא מופיעה עוד כיום לרוב בספרי תולדות ישראל ומחשבת ישראל. הדברים כבר עתיקים הם, מוסמכים ומוסכמים – והם רחבים במשמעותם מבעד לדפי הספר הקטן הגידוק. כמו שציין כבר צונגי⁷⁶, מכוונת הערכה הזאת כלפי ספרות היסוד של תורת־הנסתר בשלמותה. הבהיר אינו החיבור היחיד, שהוא 'מזויף' על שמו של חכם קדמון. בצדו קיימת 'ספריית זיפים' רחבה ושלמה, המקיפה עשרות ספרים, קונטרסים, מאמרים, 'תשובות גאונים' ובדומה להם; למעשה, נמנה עליה כל דבר קדום בכתב, שיש בו משום סיג ושיח ורמז לענייני קבלה או לחכמי קבלה. כל אלה גולדו, כמובן, על ברכי המקובלים, אחרי צמיחת תורתם החדשה במאה השלוש־עשרה, ויחסו על־ידם לחכמי קדם, כדי להנחיל לה כבוד חכמים ועטרת שיבה. אבל זיופן של כל היצירות הללו ניכר ובולט, בדיוק כמו בספר הבהיר. שהרי ההגדרה הקלאסית של גרץ ביהס לספר זה, כוחה יפה באותה מידה עצמה לגבי כל הספרות ההיא בכללה: בכל אופן אי אפשר להם לכל אותם החיבורים והכתבים, על פי תורת הקבלה הנמצאת בהם, שנתחברו קודם לימים האחרונים לאלף החמישי... זהו פסק־הדין הכולל על כל הספרות הזאת, העומד

75. שם, שם.

76. ראה לעיל, עמ' 38.

בתוקפו, והמקובל עד היום בכל רחבי המחקר והמדע⁷⁷, ואפילו בין מלומדים – חוקרים הנמנים על המחנה של נאמני המסורת⁷⁸.

פרק חמישי

הבהיר בהערכת ניימרק

כאן עלינו לדבר עוד בחוקר, הקרוב יותר לימינו, ששיטתו בכללה שונה אמנם מזו של קודמיו, אבל במה שנוגע לספר הבהיר, נשאר גם הוא במסגרת הדעה המקובלת – דוד ניימרק.

77. כך סובר עדיין גרשם שלום – למרות שהוא מקדים בהרבה את יסודות הבהיר ובכך, עלינו לומר, גם את זמנה של ראשית העת הקבלה בכללה. ראה הרשימה המקיפה שבה כלל החוקר את הספרות הזאת בסוף ספרו ראשית הקבלה (נספח ג, עמ' 255–266): למעלה מ-30 ספרים, קונטרסים ותשובות, שביחס אליהם הוא קובע מוחלטות, כי אין לו כל ספק שהם נתחברו, רובם אם לא כולם, בפרובאנס בתחילת המאה ה-13 (שם, עמ' 162–163). את חיבורם של הכתבים מייחס ש. לקבוצה אנטימית של מקובלים, אשר פעלו, כפי שהוא משער, במקום ובזמן ההוא, ושהוא מכנה אותם בשם "חוג העיון". – עלי להודות, שאני מתקשה להבין, איך אפשר להכניס את מכלול הכתבים הללו לכפיפה אחת. השוואתם מראה לא פעם, כי בין אחד לשני מפריד פער ניכר לא רק בתוכן ובסגנון אלא גם – מה שקשה להתעלם ממנו עוד יותר – בשלבי ההכרה וההתפתחות של תורת הספירות, מהותן וסדרן. עולות שם גם השקפות, שהן שונות ביסודן ממה שחשבו בענין זה חתי המקובלים הראשונים בפרובאנס. על כרחך אתה מכיר, שיש כאן לפניך שרידים משכבות שונות, ובחלקן ללא ספק קדומות, בהבנת תורת הסתרים של הבהיר. 78. גם חוקר כמו ש. אסף, ראה אותן תשובות הגאונים, שהן בעלי תוכן קבלי (כגון אלה הקשורות בשמותיהם של רב שרירא ורב האי), כמויפיות. תוך זיקה מיחדת, כנראה, לדברים הנ"ל של ג' שלום, הוא כותב: "רוב התשובות מסוג זה מוצאן מחוג בעלי הקבלה בצרפת הדרומית שהיו במאה ה-12" (תקופת הגאונים וספרותה, עמ' שכג, הערה 2). וכך חשבו גם אחרים מחכמי זמננו שהתמחו בתורת הגאונים. – לעומת זאת יש לציין, שחוקרים מעמיקים של המאה הקודמת, רנ"ק (שם, עמ' רנח, שלג, ועוד), שי"ר (תולדות רב האי, הערה 14), ויליג (Beiträge ח"ב, עמ' 3–23), הכירו מוחלטות את תשובות הקבלה הנ"ל של הגאונים ככנות ואמיתיות.

ניימרק מרד במוסכמות של תקופת ההשכלה, ביחס למקומו ולחשיבותו של המסתורין ביהדות. על פי דרכו המיוחדת השתדל חוקר זה להוכיח, כי תורת-הנסתר עוברת כחוט-השדרה במחשבת כל הדורות; שהיא באה לידי ביטוי בנילווייה הפילוסופיים לא פחות מאשר במעמיקה המיסטיים; ושבהפרכתם, בהפרדתם ובמיוזגם של שני כוחות-יסוד אלה, היא עיצבה את דמותה הרוחנית של האומה. עם זאת סובר גם ניימרק, שהבהיר נוצר בפירובאנס בתקופה שבה הוא עולה שם לפנינו, בסוף האלף התמישי. אשר למקורותיו, סוקר המלומד בקצרה את מאמרי הספרים, ובעץ חדה הוא מגלה התאמות בענין ובלשון בינו לבין חיבורים אחרים קדומים, אשר הם כמובן – לשיטתו כמו לשיטת קודמיו – המקורות שמהם שאב בעל הבהיר. ניימרק לא רק מצא שימוש הרבה יותר רחב מצד הבהיר בכל אותם החיבורים והמחברים, שעליהם כבר הצביעו אחרים לפניו. הוא גם הוסיף שמות חדשים וחשובים לרשימה של מקורות הבהיר: בראשם כתבי רב סעדיה גאון, רבינו בחי אבן פקודה ור' יהודה ברזילי, ובמידה רחבה מסכת אצילות⁸⁰ (שנתחברה לדעתו באמצע המאה ה-12⁸¹). בכל אלה מצא מחבר הבהיר את היסודות התיאוריים של הקבלה וכמה שרטוטים אופיים של תמונת העולם שלה⁸². גוסף עליהם הוא שאב גם מתוך ספרים אחרים, שאם אמנם היו רחוקים עדיין מתורת הקבלה בתיאוריה ובתמונת העולם, הוא מצא בהם יסודות חשובים ששימשו לו אבני בנין לשיטתו הקבלית. כן, למשל, בנוגע לתורת אדם קדמון, כלומר: בנוגע להקבלה שבין 'עולם גדול' / 'עולם קטן', ולתורת צירופי אותיות ושמות, קרוב הדבר מאד, שבעל הבהיר שאב מתוך 'ספר חכמוני' שהוא פירוש ספר יצירה של שבתי דונולו. ובנוגע לתורת צירופי אותיות ושמות במובן כחות הבריאה אין ספק בדבר, שהוא שאב גם מ'ספר השם' של אברהם אבן עזרא ומספר הכחרי של ר' יהודה הלוי. ומספריהם של אבן עזרא והלוי לקח גם כמה שרטוטים נכבדים בתורת אדם קדמון שלו, וכנראה שאב גם מתוך ספר 'מקור חיים' של גבירול, מקורו של הלוי ביסודות שיטתו. ולא עוד, אלא שבנוגע לשתי תורות אלו בעל

79. תולדות הפילוסופיה בישראל, ח-א (תרפ"א), עמ' 182-185.

80. שם, עמ' 181.

81. ראה לזה תגובתו של ג' שלום, ראשית הקבלה, עמ' 11, המאחר את החיבור

לתחילת המאה ה-14. שם, עמ' 185.

לתחילת המאה ה-14.

הבהיר שאב גם מתוך ספרי מימוני, שהיה הפילוסוף היותר רחוק מיסודות התיאוריים של הקבלה⁸³.

להשלמת התמונה, הרי נקודת סוף-פסוק של ניימרק: 'לענין שאלת זמנו ומקומו של ספר הבהיר, ראוי להעיר, שהמשל באמצע סימן (ג-ז): 'משל למלך שהיה לו חיל'... עושה רושם כאילו תורגם מאשכנזית⁸⁴.

בזאת תמה ונשלמה האגדה של חקר הבהיר, כפי שריקמה אבות המחקר בישראל במשך מאה שנה ויותר של תקופת מדע-ההשכלה, שגליה הגיעו עד לימינו. הוקם, ולכאורה גם עמד על תילו, בן 'מדעי' מכובד, מבוסס על פסיפס עשיר ורב-גוני של 'ראיות' ו-'הוכחות', אשר איש לא פיקפק בנכונותן. קם בדורנו חכם, אשר במחקרים עצמאיים נרחבים במשך יובל שנים, ביטל לא מעט מן ההזיות שנבבו בתחום זה קודמיו, ופרץ דרך להערכות יותר נכונות - גרשם שלום. בעיוניו בספר הבהיר הקיף המלומד את מרבית הבעיות המיוחדות והמסובכות, שהספר הסתום מעמיד בפני המחקר; והם ישמשו לנו מוצא לדין הבא.

83. שם, שם.

84. שם, עמ' 268.

חידת הגוסח של הבהיר ופתרונה

פרק ראשון

החידה – בשיטת גרשם שלום

ספר הבהיר תופס מקום יחיד ומיוחד בספרות ישראל. חשיבות חיבור הרזים גדולה כשרייד הנתי בודד מעולם קדמון ששקע. ערכו גדול שבעתיים, כמו שיתברר בהבהרת התוכן הסודי הסגור בתוכו, כספר היסוד של תורת הקבלה. המקובלים וחכמי הדורות ראו בספר הבהיר מקור-סוד-קודש טמיר ונעלם מיסוד חכמי התלמוד (או לפחות מימי הגאונים), והסתכלו עליו ביראה ובחרדת-קודש שאין למעלה הימנה. בעלי המדע של המאה הקודמת, שהשקפתם וגם מחקרם הוטבעו באושיותיהם בחותם "ההשכלה", התייחסו לספר זה, כמו ליתר ספרי הקבלה, בחוסר אהדה ובזילזול; אין פלא, כי תרומתם להבהרתו, מעט היא בכמותה ודלה בערכה. הדעות הפסקניות שחוקרים אלה הביעו ביחס לבהיר: על מועד חיבורו; על מחברו, או יותר נכון על מחבריו (כי לא מעטים הם המועמדים, אשר הועלו על ידם לתפקיד מכובד זה), ועל "המקורות" מהם הוא שאב, מתגלות כשטחיות, ומשוללות בסיס של ממש. ואשר למהותו ולתוכנו של החיבור, אותם כמעט ולא הכניסום לתחום התעניינותם.

האחד מאנשי המדע, אשר הבחין בחשיבות המיוחדת של ספר הבהיר, הוא גרשם שלום. במחקריו שהקדיש לנושא במשך עשרות שנים, מראשית דרכיו, חשף שלום רבות מן הבעיות הקשות, שהחיבור מעמיד בפני החוקר. נגד קודמיו,

1. מחקרו המקיף הראשון של גרשם שלום בנושא היה: *Das Buch Bahir*, לייפציג 1923 (להלן: Bahir), תרגום גרמני של הספר, עפ"י גוסח כ"י (ראה להלן, הערה 38), בצירוף הערות וצינוי-מובאות.

מן צונץ ועד ניימרק, שהיו מאוחדים בדיעה, כי הבהיר נולד במאה ה-13, בחיק ראשוני המקובלים שבידיהם הוא מופיע לפנינו תחילה, יצא שלום חוצץ והקדים את תקופת היווצרו של הספר. תחילה הזיו אותה במידה מסוייגת, במאה עד מאתיים שנה: ברם, עם המשך עיוניו נתברר לו, בראיות מרובות וחותכות, כי חומר הבהיר בכללו, השקפת האלהות השולטת בו, שמות המידות-ספירות ותואריהן, הרעיונות, המושגים, הדרשות והסמלים, ואפילו טופסי לשונו, טבועים באופייה הבולט והמוכה של הגוסיס העתיקה; מסתבר, איפוא, שהדברים מחצבם בתקופת קדומים. כן מצא שלום עניינים מסויימים בתוך הספר, שתוכנם מעיד עליהם, כי נכתבו לפני תקופת ר' סעדיה גאון (אם כי לא חסרות גם אי-אלה נקודות, שבהן נראית לו השפעה מאוחרת מתקופת החסידים).²

עם זאת התגלו בנפו של החיבור קשיים מזורים ביותר, שהחוקר מתלבט בהם ארוכות למצוא להם פתרון המניח את הדעת. בעוד שמחשבת הספר מופלאה בעמקות משליה וסמליה, ודרשותיו מיוסדות על אדני מאמרי חז"ל, ספר יצירה, ספרות ה-אותיות וכיוצא בהם – הרי הלשון של הספר לאורכו ולרוחבו היא לקייה מאין כמותה בלשון החיבורים הממחברים. עד ששלום מרגיש נדחק לציין: "הסגנון מעורר ספק רב בלב, אם תלמידי חכמים חיברו את

2. "את היוצרים של החלקים העיקריים של הבהיר יש לקבוע ביסודם במאות ה-10 עד ה-12". כך כתב שלום במאמרו על הבהיר באנציקלופדיה יודאיקה, כרך ג' (1929), עמ' 977. לקביעת מועד זו אין זכר במחקריו הבאים. וראה להלן, הערה 25.
3. השוה האמור באנצ' יוד', שם, עמ' 973-976; ראשית הקבלה (תש"ח), עמ' 26-36; Ursprung u. Anfänge der Kabbala, ברלין 1962 (להלן: Kabbala), עמ' 59-85.
4. יש לציין, שעם כל הראיות המרובות והמטובשות שהחוקר מביא לקדמות חומר הבהיר, הוא השאיר בתוך דבריו פה ושם גם פתח לשיטה אלטרנטיבית של איחור החיבור; לרוב בצורה של שאלה ספקנית. השוה במיוחד את סיכומי הדברים במאמרו על הבהיר באנציקלופדיה העברית, כרך 1, עמ' 657. השאלה עולה עוד בספרו Kabbala, עמ' 75. אולם בו ניתנת בסופו של דבר תשובה יותר מכרעת.
5. אנצ' יוד', עמ' 975; ראשית הקבלה, עמ' 46, ורמזים נוספים לכך בעמ' 31, 36 ע"ש; Kabbala, עמ' 166 ואילך. 6. ראה להלן, הערה 26.
7. אני מתייחס כאן רק להופעות המיוחדות הקשורות בנוסח הספר, ומציין לקט הערכות ומראי-מקומות מתוך מחקריו השונים של שלום, שעליהם אפשר להוסיף.

הספר⁹, וכנראה טיפלו בו אנשים פשוטים שאינם יודעים לשון וספר¹⁰. בכך הוא חוזר, למעשה, על המשפט, שחרץ כבר אחד המבקרים הראשונים של הבהיר, ר' מאיר בן שמעון מצרבותה, בן דורו של ר' יצחק סני נהור, שאמר, כי לשונו של הספר וכל עניינו מוכיחים, שהוא מאיש שלא היה יודע שפת ספר¹¹. – מבנה החיבור ומערך מאמריו אף הם פעמים ביותר. סידור החומר הוא רופף¹². בכלל לא יכול להיות ספק, שהספר שהגיע לידינו אינו אלא פרגמנטרי¹³. הקטועות והחסרות שבו בולטות לעין. כמה מאמרים נפסקים באמצע ממש; ויש ששני ענינים שונים מוזגו, כביכול, יחדיו באמצע המשפט¹⁴. ואשר לעריכה: אפשר לומר ללא היסוס, שהבהיר הוא אחד מן הספרים שעריכתם היא מן הגרועות ביותר בכל ספרותנו¹⁵. במידה שבכלל ניתן לדבר בספר זה על עריכה, הרי היא מרושלת מאוד¹⁶, מבוהלת ומבולבלת¹⁷. לאמיתו של דבר, אין כאן אלא ליקוט חומר וכיצו לתוך מסגרת אחת, בלא כל כשרון ספרותי וסידורי¹⁸.

גם בקשר לליקויים אלה, שעליהם מצביע שלום, יש ענין רב בעדותו של אחד הראשונים, ר' יצחק בן יעקב הכהן. מקובל זה, ששמר בשבילנו את מסורת הקדומים על דרכו של הבהיר מקצה ארץ רחוקה אל חסידי אשכנז ומשם לזקני הפרובאנס¹⁹, מוסיף עליה את ההערה הבאה: אפשר קצתו ראו וכלו לא ראו, כי לא הגיע לידם מלואו ושלימותו²⁰. הרי שהמקובלים

8. ראשית הקבלה, עמ' 56.

9. שם, עמ' 57. ומעין זה Kabbala, עמ' 48: "Die Sprache des Buches ist oft ganz verwildert... Die Syntax ist in manchen Stücken ziemlich unverständlich."

10. באיגרת הידועה שהפנה נגד המקובלים בכלל ונגד ספר הבהיר בפרט, שצוינה לעיל, עמ' 19, הע' 21. וראה שלום, שם, עמ' 19. 11. שם, עמ' 23.

12. שלום, Bahir, עמ' 158; אנצ' יוד', עמ' 971; Kabbala, עמ' 47.

13. ראשית הקבלה, עמ' 23. 14. שם, עמ' 25. 15. אנצ' העברית, שם, עמ' 655.

16. ראשית הקבלה, עמ' 64; Kabbala, עמ' 47-48. 17. אנצ' העברית, שם.

18. ראה לעיל, עמ' 15, הע' 1; ראשית הקבלה, עמ' 18.

19. ואולי רומז ר' יצחק הכהן בנימת לשונו הארוכה והמיוחדת, לא רק שספר הבהיר לא הגיע אל החכמים הקדמנים האלה במצב שלם ותקין, אלא גם לכך, שהם הבינו רק מעט מתוכן רזיו ולשון סמליו, כי לא הגיעו אליהם עם הספר אלא מסורות קטועות בלבד.

הקדומים ההם כבר הבחינו בקטועות והפסקות המצויות במאמרי החיבור²⁰. לאור התופעות השונות והמשונות האלה בספר הבהיר, שהחוקר מבליטן באורח מקיף, ושאליהן מתלווה לדעתו גם חוסר אחדות עניינית בספר²¹, הוא מגיע למסקנה מרחיקה לכת: הבהיר אינו חיבור במובן הרגיל, חיבור של מחבר אחד²². "קל להיווכח, שהספר בצורה שלפנינו אינו אלא אוסף או עיבוד של קטעים בלבד"²³. שרידים של כל מיני קתטרסים גוֹסְטִיִּים ומקורות מזרחיים קדומים נתגלגלו לידי חכמי אשכנז והפרובאנס²⁴, ושם הם צורפו איך-שהוא יחדיו²⁵, ללא עיבוד מתאים וללא עריכה הראויה לשמה; אליהם סופחו עוד אי-אלה הוספות²⁶ – ויצא "ספר הבהיר". כיום קשה כמובן להפריד הפרדה חותכת את השכבות והמקורות השונים אשר חוברו בזה²⁷. עם זאת, מבחין שלום במיוחד בחיבור קדום אחד: "ספר רזא רבא", המוכר עוד במאה התשיעית והעשירית והנדע בין חסידי אשכנז בשם "ספר סוד הגדול", שלפי דעתו היה זה אחד מאותם המקורות המזרחיים המובלעים בתוך האוסף המונח לפנינו בשם "ספר הבהיר"²⁸.

שנים רבות הטרידה גם אותי חידה שתומה ומסובכת זו. הבחנתי של שלום בליקויים היסודיים והתופעות המוזרות הקיימים בגוף הבהיר, הן ללא ספק שרירות וקיימות: עיון ממושך במקור רק הוכיח, כי ניתן להוסיף עליהן כהנה וכהנה. לעומת זאת, הפתרון המוצע על ידו כמוצא מתוך סבך הבעיות, קשה היה להשלים אתו.

20. בגידון זה קיימות עדויות נוספות. ראה להלן עמ' 65.

21. ראשית הקבלה, עמ' 25; Kabbala, עמ' 49, 54.

22. ראשית הקבלה, עמ' 24. 23. שם, עמ' 23; וכן Kabbala, עמ' 47.

24. זוהי נקודת-יסוד בשיטתו של שלום, והוא מסתמך עליה ומדבר בה בפנים רבות.

25. ראה לדוגמה ראשית הקבלה, עמ' 27, 43, 46, 47, 56, 59; Kabbala, עמ' 87–90.

26. בסוף סיכומיו, Kabbala, עמ' 174, מחוזה שלום את דעתו, שהמקורות השונים הניעו לפרובאנס במחצית המאה ה-12, ונערכו שם בצורת החיבור בשנים 1160–1180.

27. שלום סבור, שניתוספו על הספר עוד כמה הוספות בעריכה אחרונה בידי חסידי

אשכנז, ראשית הקבלה, עמ' 25, 40, ובידי מקובלי הפרובאנס, שם, עמ' 64; Kabbala,

עמ' 54 ואילך, 171–174. 27. ראשית הקבלה, עמ' 25; Kabbala, עמ' 54.

28. ראשית הקבלה, עמ' 41 ואילך, ונספח א, עמ' 195 ואילך; Kabbala, עמ' 94–107.

ראשית, היתה וגשאררה השאלה הנוקבת: מי עשה אותה מלאכה מפוקפקת בחיבור? לפי השערת שלום, נתגלגלו קונטרסים קדומים אל החכמים שבאשכנז ושבפרובאנס, ושם צורפו באיסוף כה פטם, מעומגם ומבולבל. החוקר מתקשה להסביר, מי למעשה צירף אותם ככה; וזאת מטעם מובן. עובדה היא, שהיתה ידועה מכבר, כי אמנם היו קונטרסים מעין אלה בידי חסידי אשכנז: תיבה מלאה קונטרסים של 'סודות קדושות', אשר נשמתרו והרעברו אצלם מיד ליד מדורי דורות²⁹; בכך כבר דיברו בעלי המחקר³⁰ (והו ודאי הבטיס העובדתי, אשר עליו מסתמך שלום בהשערתי, מבלי לפרש אותו ולהגדירו). החסידים ההם לבית קלונימוס, שאצלם היו הקונטרסים הקדמונים שמורים, כפי שמעידים המקורות, בנעוזה קפדנית ביותר בקדושה ובטהרה, היו מפורסמים לדורותיהם כגדולי תורה וכאבירי הלשון והפיוט. האם אמנם נראית מלאכת 'איסוף' ו'עריכת' הבהיר, כפי שהוגדרה על-ידי החוקר, כמעשה ידיהם של האישים הללו? כן קיימות הוכחות, שהכתבים היו בפרובאנס בידי שושלת החכמים של הראב"ד. ההולמים אותם התוארים ההם, ששלום עוטר לאלה, אשר לפי הערכתו טיפלו בריקומו של חיבור הרזים...?

ושנית: לפי שיטת שלום, ספר הבהיר הוא צירוף של חלקים ושברים ממקורות שונים. הרבה עמלתי, כדי להגיע לאישור דעה זו. ואחרי שינעתי, ודימיתי כי הצלחתי, להפריד בין מקור למקור, לפחות לחלקים פה ושם – גיליתי לאחר מכן חוטי וקשרי מחשבה, המשתזרים בין אותם 'המקורות השונים', ממקום

29. ציון, כנראה קדום, על התיבה ומאורעות שהיו קשורים בה, נמסר ע"י אחד מצאצאי החסידים, ר' שלמה לוריא, תשובות רשל, סי' כט. דבריו מובאים כבר ע"י יש"ר מקנדיאה, בספרו מצרף לחכמה, פרק י"ב (ווארשא 1890, עמ' 63), המעתיק שם אה"כ (עמ' 64–65) את ההערה ההיסטורית של ר' אלעזר מורמס בדבר ה'סודות' הקדמונים והעברתם בשרשרת הדורות של בית קלונימוס.

30. יש"ר, תולדות ר' אלעזר הקליר, הערה 19, ותולדות רבינו נתן, הערה 57; ר"א עפשטיץ, החוקר, שנה ב', עמ' 8 – כתבי רא"ע, ח"ב, עמ' רלו; הרכבי, 'חדשים גם ישנים', גרץ-שפ"ר, ח"ה, עמ' 46, ועוד. וראה מאמרי 'אוצר רוים קדמון וגלגליו', בשנתון של היכל שלמה, 'שנה בשנה' תשכ"ג, ירושלים, עמ' 345–358; ו'גילוי עובד' ה'סודות' של אבו אהרון הבבלי, ב'תרביץ', כרך לב (תשכ"ג), עמ' 159–153.

למקום, הלוך ושוב. יתר על כן, מצאתי משותפים להם גם סממני לשון וסגנון מיוחדים. כל אלה, כנראה, מעידים נגד השערתו של שלום. לא נותר לי, בסופו של דבר, אלא להסכים במלוא המידה עם החוקר, כשהוא קובע באחד מסיכומיו המאוחרים, כי "החידה הספרותית של הספר הראשון של ספרות הקבלה בעינה עומדת"³¹.

בעקבות כל האמור, גברה אצלי ההכרה, כי מצבו המעורפל של נוסח הספר, כמו שמתח לפנינו, הוא בעוכרנו; הוא אינו מאפשר מחקר של ממש. הצעד הראשון לקראת פתרון תעלומות הבהיר, הוא בירור נוסחו. ואמנם, במשך עבודה ארוכה ומסוגפת, הלכו ונתגבשו אחת-אחת תוצאות, בחלקן מפתיעות, שבהן מסתמנת תשובה על השאלות הקשות, המסבבות את חיבור הרזים.

סרק שני

ספר הבהיר בדפוסים ובכתבי-יד

ספר הבהיר נדפס לראשונה באמסטרדם בשנת ת"א. כתב-היד שבידי המו"ל האוניברסיטאי, לא היה מן המעולים. המדפיס גם הוא לא עשה את מלאכתו אמונה, ורבו בספר טעויות-דפוס. על השיבושים שבהוצאה הראשונה, ניתוספו חדשים בכל אחת מן ההדפסות הבאות³². שיפור ניכר חל בהוצאת הספר בדפוס ווילנא³³, על-ידי ר' שמואל לוריא³⁴, שהגיהו על-פי כתב-יד ישן נושן-

31. אנצ' העברית, שם, עמ' 658.

32. בשער הדפוס הנ"ל: "זהובא בדפוס בבקשת אנשי פולין ע"י איש אחד. ומתוך ענותותו לא רצה לפרסם את עצמו ולפרש את שמו. יהי ה' עמו לאורך ימים ולעולמי עולמים". כפי שמציין שלום (ברמז באנצ' העברית עמ' 658, וביתר פירוט Kabbala, עמ' 43, בהערה), על יסוד הערה של וולף, Bibliotheca Hebraea, ח-ג (1727), עמ' 796, יש רגלים לכך, שהמלבה"ד המועלם הנ"ל היה אחד מחכמי האומות, יעקוב ברתולינוס.

33. ברלין תס"ו, קאריץ תקמ"ד, שקלאוו תקמ"ד, לבוב תק"ס, תק"ץ, תרכ"ה (י שני דפוסים אלה מופיעים ברשימות, אולם טרם ראיתי אותם).

34. ווילנא תרמ"ג (ותרע"ג), עם פירוש אנימי לאחד מתלמידי הרשב"א (הוא ר' מאיר בן שלמה אבי סהולה, שסיים את הפירוש בשנת ה"א צא - 1331, ראה שלום, כתב-יד

ומהדורת־הדפוס הראשונה. לאחרונה הובא הספר לדפוס בירושלים, על־ידי הרב ראובן מרגליות³⁵, שלנגד עיניו היו נוסחי ארבעה כתבי־יד. ברם, עיקר מגמת המהדיר המלומד בהדפסת ספר הבהיר, בדומה ליתר ספרי־

בקבלה, עמ' 147, וביתר פירוט Kabbala, עמ' 44, בהערה), שהמִוֵּל קרא לו בשם 'אור הנח', ועם קצת הנהות וביאורים לבהיר מאת הגר"א – אותו הפירוש בכ"י על הבהיר השתייך כנראה גם הוא על הספרייה של הגר"א, שכללה כידוע הרבה כתבי־יד. ראה מ"ש ר' אברהם, בנו של הגר"א, בספרו רב פעלים (ווארשא 1894), ערך 'בהיר', עמ' 40: 'יש אצלינו פי' עליו כ"י מאחד מתלמידי הרשב"א ז"ל, והוא מביא קטע מתוך דבריו, שמופיע לפניו בדפוס בסוף הפירוש.

35. המו"ל, ר' שמואל ב"ר אליעזר אהרן לוריא ממאהליב, (מצאצאי המהרש"ל, דוד י"ג, ראה כתבי ר' אברהם עפשטיין, ח"א, עמ' שכז) היה ת"ח מופלג ורב ידיעות. הוא הביא לדפוס את כתבי קרובו הרד"ל וכתבים שונים של הגר"א (על הזוהר, תקני הזוהר, היכלות הזוהר, ספרא דצניעותא, וספר יצירה) וספרי קבלה אחרים, כולם בתכלית הדיוק בהעתקה־הנחה ובציוני מקורות. לפי דבריו בשער הספר, הוא רשם 'כל המקומות אשר הביאו חכמי הקבלה את דברי ספר הבהיר' ושינוי הנוסחאות אשר מצא בהם, שציונם היה בדעתו לצרף לחיבור. אך סוף־דבר, מחשש וקנתו או מצב בריאותו, לא רצה לעכב הדפסת הספר עד אשר ישלים את מלאכתו (ראה מ"ש ב"דבר אל הקורא־שבסוף), וחבל על דאבדין. על טיב עבודתו של ר' שמואל לוריא כמִוֵּל העיד כבר ר"צ מעקלענבורג (בעל 'הכתב והקבלה'), בפתיחה לספר היכלות הזוהר עם ביאור הגר"א (קניגסברג תרי"ז), ח"ל: 'וראיתי כי נאמן הוא מאד במלאכת הקדש ומתיגע הרבה להשיג היטב על ההנהגה לבלי נטות מאומה מן הכתב יד אשר לפניו ולציין כל המ"מ [המראי־מקומות] מד[ברי] הזוהר המובאים בו, למען יצאו הדברים הקדושים האלה לאור העולם מוגהים ומתוקנים היטב'.

36. בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א. נוסף על מה שנדפס בהוצ' ווילנא, מכילה הוצאה זו ביאורי 'אבן יקרה' לר' מרדכי יפה, בעל הלבושים, לקטעי בהיר שונים (מתוך ביאורו לפירוש הריקנאטי עה"ת), והערותיו של המו"ל בשם 'אור בהיר'.

37. כך ציין בשער. המו"ל לא מסר פרטים בנוגע לכ"י אלה שצילומיהם היו בידו. אולם ממה שהואיל בטובו להעמיד מחם לרשותי, נוכחתי שהוא העתיק לרוב את נוסח כ"י אדלר 1237 (שבספריית הסמינר בניו־יורק), שהוא מאוחר, וכתבתו ברורה משל שלושה כ"י אחרים, שהם בחלקם שחוקים. כראות עיניו השאיר המו"ל גם קטעים בנוסח־הדפוס (ווילנא) כמות שהוא. בהערותיו הוא מציין פה ושם גם גירסה שבכ"י או במובאת מחברים.

המקור שנדפסו על ידו, היתה תוספת הברכה של הערותיו וצינוי מספרות חז"ל והמחברים, ונוסח הבהיר לא בא עדיין על תיקונו. על החשיבות המיוחדת של ספר הבהיר בעיני חכמי הדורות מעידה כבר הכמות של כתבי־היד, שנשמרו ממנו בספריות השונות. מספרם בערך ששים; מהם ראיתי עד עכשיו כחציים. הקדום מבין כתבי־יד אלה, וכמו שכבר הבחינו גם המעולה שבהם, הוא כ"י מינכן 209³⁸. כתב־יד זה, שנכתב לפני כשבע מאות שנה (בשנת ה'א נח, 1298 לסה"כ) – היינו, עוד בקצה המאה, שבה הופיע ספר הבהיר בפרובאנס – מראה בקירוב, מה היה מצב החיבור בתקופת התגלותו. בדיקת לשונות הבהיר בכתבי־היד ובמובאות הראשונים, וכן העיונים במאמריו הסתומים לליבון תוכנם, הביאו להכרה של עובדות, שמסקנותיהן חשובות לפתרון החידה של התהוות החיבור במצבו הנוכחי לא פחות מאשר לביורו נוסחתיו ויסודות תורתו.

פרק שלישי

אחדות הנוסח של הבהיר

העובדה הראשונה, שהתבררה מתוך השוואת הנוסחות, היא: נוסח הבהיר הוא ביסודו אחד, בכתבי־היד ובדפוסים.

כלל ראשון חשוב זה מתייחס הן ללשון החיבור הן לתוכנו, כמות המאמרים וסדרם. רק במקום אחד³⁹ או שנים⁴⁰ בלבד, ישנה הוספה של ממש, אשר סופחה

38. שטיינשניידר, קטלוג מינכן (1895), עמ' 90. על כ"י זה ביסס גרשם שלום את תרגומו הנרמני של הבהיר (הנ"ל, בהערה 1). וראה מ"ש עליו בהערותיו, ראשית הקבלה, עמ' 23; Kabbala, עמ' 43 – ומצאתי, כי קדם לו בשימוש כ"י זה פיליפ בלוך, שהדפיס בקובץ ווינטר-ווינשה, ח"ג (ברלין 1897), עמ' 285 ואילך, מבהר קטעים מספר הבהיר בתרגום נרמני, שהתקינו על־פי כ"י מינכן המדובר, כפי שציין שם, עמ' 259, בהערות 3 ו־6. כן השתמש בו מ. אהרנספריי, ראה ספרו Die Entwicklung der Emanationslehre etc. (פרנקפורט 1895), עמ' 21 בהערה. וכבר העיר על

כ"י זה רח"מ הורוויץ, תוספתא עתיקתא, ח"ד (פרנקפורט 1890), עמ' 26.

39. בכ"י שונים, ובתוכם גם כ"י מינכן הנ"ל, מופיעה בסוף הספר פיסקה ארוכה, שאינה בכ"י אחרים ובנוסח הדפוס של אמשטרדם והמהדורות הבאות שהלכו

לפי הענין על-ידי איזה מעתיק מתוך מקור אחר. כוחו של הכלל יפה גם ביחס למובאות מן הספר שבכל רחבי הספרות. בדיקת החומר הרב, המפורז בקטעים אין-ספור על פני חיבורים וכתבים לעשרותיהם, בתקופות ובמקומות שונים, לא חידשה הרבה. יש שבמובאה מסוימת אתה רואה, לכאורה, מאמר מן הבהיר בצורה אחרת מזו המצויה בידינו. אחרי קצת עיון מתברר לך, שהכותב חזר על מאמר הבהיר לפי הזכרון, או מסר את תוכנו במילים שלו, בצימצום או בהרחבה, ולפעמים תוך שילוב של פירוש, ואולי אף תוך שיבוש-מה. מאמרי בהיר מעין אלה, הועתקו אחר כך על ידי אחרים, ועברו מיד לידי, לא פעם בשינוי-צורה נוסף. דוגמה מאלפת מסוג זה, מהזוים אותם מאמרי הבהיר, אשר נדפסו, עוד לפני הופעתו בדפוס של ספר הבהיר, כהוספות לספר הזוהר; הם אינם אלא ליקוטים מתוך פירוש ר' מנחם ריקנאטי על התורה⁴⁰, שממנו נלקחו כדמותם, ואפילו כסדרם, על תוספת הפירושים המשולבים בהם. מובאות אלה וכיצא בהן, אם בדפוס ואם בכתבים קדומים,

בעקבותיו. פיסקה זו נדפסה תחילה בתוך מאמרי הבהיר שבהוספות לספר הזוהר ח-א – כמתברר, על-פי הבאת הריקנאטי לפ' בראשית (בדפוס לבוב תר"מ, דף יג ע"א ואילך). וכן היא נכללה בספר הבהיר במהד' הר"ר מרגליות (עמ' צג ש' 11 – צד ש' 6) – על-פי כ"י אדלר 1237 (ראה הערה 37). הקטע אינו מגוף הבהיר; הוא הוספה מפרקי דרבי אליעזר, פ' יג-יד. כזאת הכירו המו"ל הנ"ל של מהד' ווילנא, שראה אותו בכ"י שלפניו ולא הדפיסו, אלא הסתפק להעיר על מקורו בהערה בשולי הדף (דף כ ע"א).

40. בכ"י גסט 996, המכיל את ספר הבהיר מעוטר בפירושו של המקובל הירושלמי ר' דוד האביליו, מופיע באמצע הספר פירוט ל"ב הנתיבות מעוטר בפירושו של הרמ"ק (מס' הפרדס, שער הנתיבות). אפשר היה לחשוב, שאין זאת אלא הוספתו של המפרש, שהוסיפה באותו מקום, בו נזכר ל"ב הנתיבות בתוך ספר הבהיר (מהד' מרגליות, סי' צז). ברם, סימן לדבר נמצא כבר אצל ר' שם טוב בספר האמונות, לגב' ח"ל: "ל"ב אלקים מבראשית עד ויכולו להורות על נתיבות החכמה הנכללית בחכמה זו... ושמות נתיבות החכמה כתובים בספר הבהיר!" – הרי, שפירוט ל"ב הנתיבות לשמותיהם היה מצוי כבר בכ"י הבהיר שלפני רש"ט. לפי זה יתכן, שגם הרד"ח מצא לפניו בפנים הספר ורק הוסיף בצדו את פירוש הרמ"ק. בכל אופן, גם פירוט זה אינו מגוף הבהיר, אלא הוספה, שאחד המקובלים סיפחה לפי הענין בגליון הספר.

41. ראה הכתוב לעיל, בהע' 39. וכבר הבחין בכך שלום, Bahir, עמ' 14, הערה 4.

הטעו גם חכמים וחוקרים מובהקים, שראו בהן פנים חדשות או נוסח קדום שונה, יותר טוב או יותר מלאי. אחרי שהופיע הבהיר לראשונה בדפוס (אמשטרדם

42. על יסוד מובאת דברים, בשינוי לשון ותוכן, מתוך פיסקה של הבהיר על ידי אחד מחכמי אשכנז, ר' אפרים בן שמשון⁽¹⁾, על סף האלף הששי (בערך 1240), מסיק גרשם שלום מסקנות מרחיקות לכת: כי ספר הבהיר, שהיה נמצא כבר בידי החסידים ההם, עבר עליו עוד באותה תקופה מאוחרת, ולפני שהוא הגיע לידי חכמי הפרובנס, 'עריכה או עיבוד חדש' בידי מישהו, 'והמשנה ביותר' – עיבוד משבש את הלשון, והתוצאה היא הנוסח הנוכחי של ספר הבהיר (ראשית הקבלה, עמ' 39–40; Bahir, עמ' 22–24, ובהרחבה Kabbala, 91–94). לדעתי אין ספק, כי ר' אפרים, או החכם שאת דבריו הוא מוסר או מעתיק, אשר (כפי שהבחין כבר שלום) בכלל לא הכיר ולא ראה את ספר הבהיר במקורו! – אינו עושה, אלא מה שעשו אחרים בימיו ולאחריו: הוא מוסר את התוכן של מאמר הבהיר, שאותו ראה או שמע באיזה מקום, בשינוי סדר ולשון הרגילים בכגון זה, ובתוספת פירוש (שלטפו אינו אלא מוטעה: כי 'א' כסמל של הספירה הראשונה, כתר עליון, יכולה לכל היותר לרמוז לשם 'אהיה' – או 'אין' – המיוחד לספירה זו, ובשום אופן לא לשם 'אלהים', שהוא בספר הבהיר, כמו אצל המקובלים שלאחריו, השם של הספירה השלישית, מדת הדין, בינה). 'מובאה' של פיסקה זו גופה בדרך מעין זו, אלא בליווי פירוש יותר מכון, ישנה בכתבי ר' יצחק דמן עכו, ומביאה שלום, Bahir, בהשלמות שבסוף הספר, עמ' 160, הע' 4. – העניין של קניית העטרה לבן, המשולב בדברי הפירוש אצל ר' אפרים, בא מתוך קשר הרעיון של מאמר זה, (סי' כו) עם מאמר מקביל בספר (סי' טז). השם 'שמלאי' במובאה של ר' אפרים (המופיע גם בכ"י של הבהיר), במקום השם 'אמוראי', הכתוב ברוב הנוסחים שלפנינו (בחילוף אותיות ש-א, ל-ר), הוא רק דוגמה אחת קטנה מטעויות המעתיקים השופעות בכ"י של הבהיר גם ביחס לשמות, שמהן גניש כאן רק את המבחר הבא: נחתיא – רחומאי; רחומאי – אמוראי; במקום אחד: רחומאי – נחתיא – אמוראי; אמוראי – אמי; רחומאי – חייא – תמא – יוחנן. ואין צריך לומר, שב'שמות' המחורים בהרכב אותיותיהם באו בכ"י חילופים מחילופים שונים. – אנב, המובאה של דברי הבהיר אצל ר' אפרים בן שמשון, הלקוחה מפירושו על התורה בכ"י, נדפסה כבר ע"י גרוס, MGWJ, שנה 39 (1880), עמ' 555, בהשמטה מן המודפס שם מתברר, שנוסח המובאה שהדפיס שלום, ראשית הקבלה, עמ' 40, לקוי גם הוא בחסר, ויש להשלימו כדלהלן: 'כשבא אברהם מרוב חבה שחיבב אותו הקב"ה גלה עליו [בשם אלהים] והוא א'. כשבא יצחק גלה עליו [בשם יי' חזו יי']. (עכשיו בא לידי ספרו הגרמני של שלום, ושם, Kabbala, עמ' 92, מתורגמת הפיסקה בשלימותה).

ת"א), כלל אותו אבי הביבליאוגרפים, ר' שבתי משורר בס מפראג, ברשימת הספרים שפרסם בשם "שפתי ישינים" (אמשטרדם ת"ם) – בתוספת הציין "אבל לא נדפס רק מעט", והצביע על אותם "חידושי הבהיר" שבהוספות לזוהר!⁴³. אחריו החזיק ר' אברהם בנו של הגר"א מווילנא, בספרו "רב פעלים", באמרו שברמב"ן ובבחי' וברינקנאטי מובאים בכל פרשה ופרשה מאמרים בשם הבהיר "אשר לא נמצא בבהיר הנדפס". הודעות אלה, חזרו עליהן אנשי-מדע⁴⁴ ובעלי אסופות בהוספות משלהם: "חסרו ממנו דברים הרבה על ידי... המעתיקים". כל הדברים האלה אין להם יסוד. כל מאמרי הבהיר המובאים במקורות הנוכחים, מצויים הם בבהיר שבדפוס; והוא הדין לגבי המובאות שביתר החיבורים, הקדומים והמאוחרים. במקרים המעטים, שנמצא אי-שם בספר שבדפוס או בכתב-יד דבר, המובא בשם הבהיר ואמנם אינו לפיגו, מתברר בדרך כלל, שאין מקורו אלא בטעות בלבד⁴⁵.

43. על המחבר ועל ספרו ראה בקובץ וינטר-ווינשה, ת"ג, עמ' 402 ואילך; יצחק רפאל, ראשונים ואחרונים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 171–200.

44. שפתי ישינים, אות ב, ספר בהיר.

45. שם, אות ז, זוהר. יש להניח, שהטעתו במיוחד אותה הוספה ארוכה, שהוכרנו לעיל, בהערה 39. – ואולי בגלל ציונו הנ"ל של ר' שבתי בשפתי ישינים, ביחס לספר הבהיר בהדפסתו הראשונה באמשטרדם, מצא המו"ל השני של הספר, ברלין תס"ו, לנכון לציין בשער: "נדפס בהוספות מרובה" [?]. למעשה, רק חזר והדפיס את הספר עפ"י המהדורה הראשונה (בתוספת שניאות).

46. רב פעלים, ערך "בהיר", עמ' 40. – וראה שם בהערות ונוספות מהמור"ל, שמעון משה האנעס, שמשוה מובאות מן הבהיר אצל מחברים שונים, ומציין "וגירסא זו ליתא בבהיר הנדפס". וגם שם המדובר אינו אלא בהגהת-פירוש, שנסתפחה בלשון הספר אצל אחד המחברים או המעתיקים, בדומה לכתוב כאן להלן.

47. גרוס, שם, עמ' 554, מעיד (כנראה, בהסתמכו על דברי "שפתי ישינים"), כי הוצאות הבהיר המודפסות אינן שלמות, כפי שאפשר לראות מקטעי הבהיר שנדפסו בהוספות לזוהר, שהם שלמים יותר...

48. אייזנשטיין, אוצר ישראל, ה"ב, עמ' 306; ובאוצר המדרשים, ערך "בהיר".

49. ראה המובאות מסוג זה שליקט שלום, Bahir, בהשלמות, עמ' 158–160, ומה שכתב שם. וכבר העיר על כך גרוס במאמרו שם, עמ' 555. אשר ל"מובאה" של הבהיר, שאליה מתייחס ר' מאיר בן שמעון באגרתו, וששלום, Kabbala, עמ' 47, משער, שהמקובלים מחקו הדברים, תוך "בקורת פנימית", מנוסח הבהיר – גראה יותר,

מכל האמור עלינו להסיק, כי נוסח הבהיר שבידינו הוא אותו הנוסח, שבו נתגלה החיבור בפרובאנס בסוף האלף החמישי.

פרק רביעי

שיבוש הנוסח בסיפוחי הגהות ופירושים

העובדה השנייה, שהתבררה מתוך העיון בנוסח הספר בדפוסים ובכתבי-היד, היא: ספר הבהיר שלפנינו, הוא משובש במידה מבהילה בהגהות, שנתגלגלו מגליונות כתבי-היד לתוך גוף הנוסח. במכה ספרותית זו נתקלו חכמים ראשונים ואחרונים גם בבירור נוסחות התלמודים והמדרשים השונים, והיא רווחת בכל תחומי הספרות. בייחוד בתקופה ובארצות בהן אנו דנים, היו רגילים לרשום בגליונות תיקונים והוספות, שמצאו אחרי כן את דרכם לגוף הספר; ולא תמיד במקומם הנכון. כזה היה יחסם של חכמי אשכנז וצרפת לחיבור, "הוא לא נחשב כחתום ונשלם, שעליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע"⁵⁰. כל שהחיבור היה חשוב יותר, יותר השתדלו להשלימו ולתקנו... ואופיו הסתום של הבהיר היה בו כדי לעורר להוספת הגהות, וכדי להכביד על גילוי ההגהות שהוכנסו במרוצת הזמן לגוף הנוסח, במידה רבה יותר מאשר כל ספר אחר.

על הופעה זו בחיבורנו ניתן לעמוד כבר על-ידי השוואת נוסחי הדפוס שבמהדורות השונות: בהוצאה הראשונה (אמשטרדם) נכללו בפנים הספר הגהות פירוש ונוסח במספר די ניכר, מהן בציון "פי" לידן ומהן ללא ציון⁵¹.

שכונת רמב"ש במה שאומר שהוא מצא בתוך הבהיר, היתה לעיקר הנושא של קיטרונו, שבו מדבר שם לפניו ולאחריו, היינו כיוון תפילות למידות-ספירות מסוימות, שאותו היה אמנם יכול למצא מרומז-מפורש בספר הבהיר (כגון בסי' קפג-קפד) ולשמעו, כפי שהוא ממשך, מפי מקובלים; ולא זוהי דרשת הפסוק "אני ראשון ואני אחרון", שהביאה כנראה רק להרגמה.

50. אפרים א. אורבך, בעלי התוספות (ירושלים תשט"ו), עמ' 91.

51. נציין כאן כדוגמה את ההגהות, שנכללו בתוך הדף הראשון בלבד של ספר הבהיר בדפוס אמשטרדם. דף ב, ע"א, ש' 30; זמאי מלא פי"; ע"ג, ש' 10; "כלו' דלא

הגהות אלה, מצאן כנראה המביא לדפוס, לפחות בחלקן, רשומות בצדי הגליונות של כתב-היד שלפניו, ומשם העבירן לפנים החיבור, לרוב בתוספת הציון המתאים. המורל בדפוס ווילנא – שכאמור, הגיה את הנוסח על-פי כ"י ישן – שיבץ את ההוספות ההן בתוך סוגריים; ובדפוס האחרון (ירושלים) הוציאן המהדיר לגמרי מפנים הספר וציינן בהערותיו שבצדי הגליון. השוואה זו מעוררת אותנו על הסיפוחים שמקורם היה כתב-יד אחד בלבד. אין בה כדי לחשוף אותן מהדורות של הגהות, שנסתפחו עוד קודם לכן בנוסחי כתב-היד. כדי לזהות הוספות מעין אלה, עלינו להתחקות יפה על כתב-היד ועל ההגהות המופיעות בהם, וכן להתעמק בנוסחי הדפוס שבידינו; ואחרי עיון ממושך, אנו למדים להבחין במידה ניכרת גם בהגהות אשר גשתקעו מכבר בתוך הנוסח.

ההגהות הן בעיקרן משני סוגים: שינויי-נוסח או הערות-פירוש; ובדרך כלל קצרות: שינויי-נוסח – מלה אחת או שתיים, ופירושים – בני מילים מעטות. ציון ארוך יותר הרשום בגליון, בא להשלים קטע, שהושמט בטעות מן הנוסח (רק במקום אחד, ליד שם ע"ב-⁵¹, מופיעה בכ"י מינוחן הנוכח הגהה ארוכה, המפרטת שיטה אחרת בעריכת השמות). מקומן המקורי של הגהות הוא בשולי הגליון ולעתים בין השיטין, כמצוי לרוב בכתב-היד. משם מכניסים אותן המעתיקים הבאים תדירות לתוך גוף הנוסח; וזאת אנו מבחינים לא פעם, תוך השוואת כתב-יד אחד למשנהו. במידה והגהה הוכנסה למקום, שאליו ייחס אותה הרושם, הרי – אם המדובר בהערת-פירוש, היא עחרת (לפעמים) להבנת הענין; ואם שינויי-גירסה היא, עומדות לפנינו בגוף הנוסח שתי גירסות, המקורית

כתיב ביה עשיי"; ש' 16: "כזה א"; ש' 28: "כזה ב"; ש' 34: "כזה ג"; ע"ד, ש' 8: "מי אתי כתיב"; ש' 10 ואילך: "ופי" כך הוא ממש כפשוטו אני יי עשה כל רוקע הארץ מי אתי ולא היה אתי לא מלאך ולא שרף אלא אני בעצמי וקראתי שמו כל"; ש' 21: "(ס"א המעמיד אותו)"; ש' 36: "ולא אמר יהיה אור (ס"א ולא אמר והיה אור)".

51. ספר הבהיר, ס" קי – כ"י מינוחן 209, יד ע"ב. לעומת זאת יש לציין, שברוב כ"י, וכן בנוסחי הדפוס, הושמט בכלל פירוטו של שם ע"ב- הנמנה על גוף הספר, שמרוב קדושתו (והחירות הטהרה שהיתה דרושה בו) נמנעו הכותבים מלהעתיקו. ראה מ"ש בזה במאמרי ב"שנה בשנה" תשכ"ג הג"ל.

ההנוספת, זו ליד זו. אך יש – וקיימות בטופסי החיבור עשרות דוגמות גם לכך – שהגהה הוכנסה בטעות שלא במקומה (כי הרושם לא ציין, או המעתיק לא כיוון, בדיוק לאן היא מתייחסת). ואז הוספתה בפנים גרמה לשיבוש הנוסח ממש. ולפעמים אתה מוצא, כי הגהה (שהיתה בגליון) הוכנסה בשני כתבי-יד לשני מקומות שונים; ואחריהם – כתב-יד שלישי, שמכיל אותה ההגהה בשני המקומות גם יחד! ישנם גם מקרים, שקיימות בשני כתבי-יד הנהגות-פירוש שונות לאותו מקום; אחר כך בא לידך נוסח ובו מופיעות שתי ההנהגות יחדיו. לא מעט הם השיבושים מעין אלה, שנתגלגלו בדרך זו או אחרת לתוך הנוסח, אשר אתה מבחין, כי נעשה בהם אחר כך על-ידי איזה מעתיק נסיון של תיקון, כדי לשלבם איך-שהוא בהמשך הדברים. מה שספחת ממושכת של הגהות מכל הסוגים יכולה בסופו של דבר לעשות לנוסח של חיבור, לכך מהווה ספר הבהיר אמנם דוגמה למופת.

יש לציין, שהמצב המתואר בנוסח הבהיר, אינו אופייני רק לכתבי-היד המאוחרים. ההשוואה של כתבי-היד הקדומים של החיבור (בתוכם כתב-יד מינכן הנוכר) ומובאות-הבהיר הראשונות שאצל המקובלים מראה, כי התופעה היא קיימת בעיצומה כבר בהם⁵¹. לא ניתן, איפוא, אלא להסיק, כי בתקופת התגלותו בפרובאנס היה ספר הבהיר כבר מטופל בסימני הזיקנה של הוספות-פירושים ושיבושי-נוסח, פרי הגהות ישנות שנכללו עוד בדורות הקודמים, במקומם ושלא במקומם, בהעתקי החיבור. עדות פנימית זו על המצב הלקוי של הספר בזמן הופעתו, המתבהרת מתוך בדיקת הנוסח, מאשרת כמו שראינו גם מבחוץ, על ידי תנובת החכמים אשר ראו את הספר בזמן ההוא⁵². ההכרה הברורה המסתמנת מכל זה היא, כי בתולדות הבהיר היו שתי תקופות: תקופה ראשונה, כנראה די ממושכת, מראשית דרכו של חיבור הרזים ועד קרוב לסוף האלף החמישי, תקופה של העלם, שבה נשתמר הספר (ושבה הוא נעתק מהעתק להעתק) באופן סמוי מן העין כגזי חכמי הדורות; ותקופה שניה, זוהי תקופתו הגלוייה הידועה, המתחילה בהופעת הספר בפרובאנס.

52. ראה הנוסח בסוף המאמר. 51. ראה לעיל, עמ' 53, ולהלן, בעמוד הבא.

סרק המישי

בילבול הדפים בחיבור

העובדה השלישית בסדר הדברים, שהיא אמנם הראשונה בזמן ובחשיבות, התבררה מתוך העיון במאמרי הספר ומניתוחם המדוקדק, והיא: ספר הבהיר, כפי שהוא לפנינו, לקוי ביסודו בסירוסי מאמרים וחלקי-מאמרים - כתוצאה מבילבול הדפים.

בעצם עובדה זו הרגשתי עוד בראשית עיוני בחיבור. בעברי פעם ופעמיים על המאמר הארוך והמרכזי של "עשרה מאמרות", שהמבנה שלו ברור ומעובש יותר מזה של חלקים אחרים בספר, הבחנתי בשתי נקודות, בהן הופסק הדין בנושא המאמר. ואמנם בשתיהן הליקוי הוא בולט. המאמר פותח באורה שיטתי בציון הספירות-מאמרות מן הראשונה, כתר עליון, ועד הששית, כסא הכבוד (ס" קמא-קמו, במהדורת ירושלים). פתאום מופיעים שם מספר קטעים (ס" קמו-קנא), שקשרם בינם לבין עצמם הוא רופף למדי, ושכלל אופן ברור למעלה מכל ספק, כי הם אינם שייכים לנף המאמר, מערכת עשרה המאמרות. אחריהם מתחיל (ס" קנב): "אמרת כסאו" - ההמשך הישיר של קטע הספירה הששית, שנפסק באמצע קודם לכן (בס" קמו). ואמנם המפרש הקדום, שפירושו נדפס בהוצאת ווילנא (ירושלים) בשם "אור הגנוח", מקשר אותם יחדיו: "אמרת כסאו - כדלעיל שם, שישיית כסא הכבוד". זוהי ההפסקה הראשונה שחלה במאמר, על-ידי הכנסת חומר זר. המאמר ממשיך בספירות-מאמרות הבאות, השביעית והשמינית (ס" קנב-קנט). ושוב מופיעים מאמרים ודרשות ממושכות (ס" קס-קסז), שאין להם ענין לנושא הנידון. אחריהם מתחיל (ס" קסח): "זמאי גיהו שאמרת שמיני" - המשך הדין על הספירה השמינית ממקום שנפסק (בס" קנט). גם כאן מעיר המפרש הקדום: "זמאי גיהו שאמרת(ם) שמיני - פירוש, הוא תוור לעיל על מה שאמר שמיני". משם ממשיך המאמר עד תום הנושא, עשרה המאמרות (ס" קע). - הערותיו של המפרש מאשרות שתי עובדות: ראשית - שתי ההפסקות במאמר, המופיעות בכתב-יד ובדפוסים שלפנינו, היו קיימות כבר בכתב-היד לפני הקדמונים; ושנית, גם הם, הקדמונים, הרגישו בפירוד שנוצר בקטעי המאמר, על-ידי הכללת החומר הזר, וחזרו וקשרו אותם

בפירושם. המפרש אינו נוקק לשאלה, למה ובאילו נסיבות נכנס החומר המפריד בשני הקטעים, ולא ידוע לנו, מה סברו בכך החכמים ההם.

גרשם שלום, בעורכו את התרגום הגרמני לספר הבהיר, נתקל כמובן בתופעה זו. והוא קובע, כי אין ספק, שבצורה המקורית של מאמר "עשרה מאמרות", הקטעים הנ"ל (ס' קמו, קנב-קנט, קסח ואילך) היוו חטיבה אחת, ששמסביב לה התגבשו הסעיפים הנמצאים עתה בתוכה⁵³. לדעת החוקר, הסעיפים הללו הם איפוא הוספות מכוונות: הם מפסיקים אמנם את ההמשך המקורי של המאמר, אבל הם קשורים ביסודם ובהיווצרם למקום בו מופיעים, שמסביב לו הם התגבשו. כל שהרביתי לעיין בשני המקומות הנדונים, פחות התקבלה הערכה זו על דעתי. אם ביחס לאחד או שניים מן הקטעים אולי היה אפשר לחשוב בכיוון זה, הרי החומר ברובו הגדול זר הוא לגמרי למקום בו הוא נמצא. הדרשה הארוכה "יבואו אלימה" (ס' קסא-קסז), המשתרעת על מספר עמודים גדולים ומפסיקה בצורה בולטת בין שברי הפסקה של הספירה השמינית, אין למצוא לה ענין, ואפילו רחוק שברחוקים, למאמר של עשרה המאמרות בכלל ולספירה השמינית בפרט. ולא זו בלבד. כפי שנתברר לי אחרי עיין נוסף, לקרייה אף דרשה זו עצמה בתוכה בסירוסי קטעים.

על כן אין לדעתי אלא להכיר בעובדה, כי קיים בספר הבהיר ליקוי יסודי, כתוצאה מעירובי הדפים. גורל זה יש לו אחים בספרותנו. כך עלה לו לחיבור אחר בגלילות ההן, הוא ספר הישר לרבנו תם. גם ספר זה הוא מסורס ומשובש ביסודו בבילבול דפיו, ומופיעים בו אף יתר הליקויים, שעמדנו עליהם כבהיר: הוכנסו אצלו לתוך גוף הנוסח שפע הוספות ותיקונים מן הגליונות, ונחסאות מנגזרות זו ליד זו וכיוצא באלה⁵⁴. ואם בתחום תורת הנגלה כך, בתחום הנסתר על אחת כמה וכמה. מי יבחין בחיבור ריום, אם גרעו בו או הוסיפו, אונתבלבלו דפיו? ואמנם, כפי שנזכרתי מכבר, היה זה גורלם של כמה ספרים. ספרי ההיכלות, כל דמותם מסולפת בסירוסיים, ואין משיב⁵⁵. מליקוי

53. שלום, Bahir, עמ' 105, הע' 1: "... um das sich die dazwischenliegenden Paragraphen herumkristallisiert haben". ובדומה באנצ' יוד', שם, עמ' 972:

"hereingearbeitete Einschiebungen"; ומעין זה גם לאחרונה, Kabbala, עמ' 48.

54. אורבך, שם, עמ' 80 ואילך, ועמ' 84.

55. שמערכת פרקי ההיכלות שלפנינו היא מבולבלת, בולט לעין במקומות הרבה

זה טובל בחלקו ספר יצירה⁵⁶. דוגמה מעניינת אחרת הם ספרי הרזים הקדומים, הכלולים בקובץ המכונה בשם "ספר רזיאל", שבהם מופיעים עירבובי קטעים ומקורות בצוותא, לעתים שניים-שלושה בדף אחד⁵⁷. גם בספר הזוהר בולט הבילבול בהרבה מקומות; ואמנם מצאתי, כי ר' אליהו מווילנא בהנהגותיו מראה בו על סירוס קטעים ודפים ומקרב מרוחקים בזרוע עוזו. גם בהנהגותיו המעטות, שנשארו לנו לפליטה לספר הבהיר (לארבעה הדפים הראשונים בדפוס ווילנא), ישנם סימנים לגישתו הביקורתית של הגר"א: הוא מצביע על מקרה של הפרדה וסירוס-מאמרים מיד בראשית החיבור⁵⁸; כן הבחין בשיבושים והגהות שנכללו בנוסח, והוא משמיטם ללא רחמים⁵⁹.

ואינו טען ראייה. על כך עמד כבר האר"י ז"ל (ראה בקובץ "תעלמות חכמה", ליש"ר מקנדיאה, בסיליאה שפ"ט, מד ב). לשיחזור החיבור ניתן להיעזר במובאות, שמביא ממנו באורח ממושך שלמון בן ירחים בספר מלחמות ה' (גויארק תרצ"ד). לפני הקראי הקדמון היו כנראה סרקי הספר עדיין בסדרם המקורי.
56. השוואת הספר בנוסחי הדפוס וכי"י מראה, שקטעים ממנו מופיעים פה ושם במקומות שונים בחיבור.

57. על הסירוסים המרובים הקיימים בספר רזיאל עמדתי עוד בימי נעורי, ואחרי יגיעות לא מעטות הצלחתי לחבר הנפרדים, בקרוב ל-20 מקומות. כשבא לידי הקובץ בתי מדרשות, לרש"א ורטהיימר (במהדורתו החדשה, ירושלים תש"ו), מצאתי, שכבר קדמני בהבחנת בילבול-הקטעים הקיים בספר רזיאל, לפחות בנוגע לחלקים אשר בו מן סדר רבה דבראשית; ראה שם, ח"א, עמ' יב-ג. העובדה נתבהרה עוד יותר, כשהצלחתי בשנים האחרונות לגלות ולזהות בכי"י את כתבי הרזים הקדמונים מעובתו של אבן אהרן הכבלי, שעליהם נמנים אלה הכלולים בקובץ של ספר רזיאל, כגון "ספר הישר" שבראשו ו"ספר הרזים" קרוב לסופו (דף לד ע"א ואילך, בעירבוב מקורות אחרים); וכמו שנוכחתי, גם שאר חיבורי הרזים, שהכרנו אותם בשיבושם, ההיכלות, ספר יצירה וגם הבהיר. הרי, שמכת בילבול הדפים פגעה בכלל כתבי העובון הקדמון, שנילגליהם אמנם לא היו מעטים. ועוד נדון בכך במקומו.

58. יהל אור- [אותיות: ר' אליהו], הו"ל ר' שמואל לוריא (ווילנא תרמ"ג ותרע"ג). ראה לעיל, הערה 35. – על כך מעידה גם כל השוואת נוסחי הזוהר בדפוסים השונים ובכתבי היד.

59. לגבי הסימנים ט-י במהד' ווילנא (= סי' יא-יג במהד' ירושלים), מציין הגר"א, שהם צ"ל למעלה, מיד אחרי סי' ב.

60. בכמה מקומות בדפים המעטים מגיה הגר"א את הנוסח, במילים ספורות ולעתים

בהמשך עיוני, גדלה והלכה רשימת המקומות בבהיר, שקשר הדברים נפסק בהם, ולא פעם באמצע המשפט ממש. סימנתי בקו כל מקום לקוי; ונתרבו הקווים בספר. בשם-לב לבעיות שנתעוררו, ראיתי לנכון להעתיק את מאמרי הספר תוך ניתוח ופיסוק קפדני של הלשון, שורה-שורה, פיסקה-פיסקה, הכל לפי התוכן. וכל אחת ואחת מן הפיסקות הקטועות המסורסות העתקתי לחוד. אספתי את הפיסקות ההן ועברתי עליהן בעיון. במספר מקרים הסתמן קשר בין קטע לקטע. לאחר עיון נוסף התברר, כי קטעים אלה, שהופיעו בגוף החיבור בריחוק מקום, שייכים זה לזה באורח ישיר ואורגני, בדומה לאותן הדוגמות הראשונות, שבהן נתקלנו ב"עשרה המאמרות". אחד אחד התבררו קשריהם של קטעים, שנקרעו זה מזה – מי יודע מתי, לפני אלף שנים ומעלה – והם התאחדו וחזרו עכשיו למתכונתם המקורית. בעיית הבעיות בספר הבהיר, ליקויי המבנה והקטועות אשר בו, מצאה איפוא את פתרונה. ברם המלאכה טרם נגמרה. קיימים סירוסים בספר, המחכים עדיין לתיקונם, כגון: קטועות שמעתיקים הכניסו בהן כנראה "תיקנים", לאחות אותן עם שכיניהן במקום הימצאן; או מאמרים, שלא נקרעו באמצע משפט כי אם בפרקיהם, ושההבחנת הקרע, לרגלי אופיו הסתום של החיבור, היא לעתים קשה מאד; וכן אותם המאמרים שלא נקרעו בתוכם, אלא שהם נפרדו מחבריהם, ועצם בילבול מקומם וסדרם בחיבור מסלף את דמותו. למזלנו, נשארו חלקים בספר, שמורגש בהם, כי סידדת המאמרים נשתמרה שם במערכה המקורית, ומהם אנו מקבלים מושג-מה על הדרך, בה ערך המחבר את ספרו.

פרק שישי

פרטים ולבטים נוספים

הניתוח המפורט של מאמרי חיבור הרזים גילה איפוא, בסופו של דבר, עובדה בולטת בקורותיו. הסירוסים בנוסח שלפנינו, מהם ארוכים ומהם קצרים, מוכיחים, והדבר אושר מחדש על ידי איחוד השברים שבידינו, כי בזמן מן הזמנים, בתקופה הראשונה של הספר, תקופת העולם, קרה בו מקרה – דפיו נתפזרו ונתבלבלו במעט ובהרבה; רק בחלקים מסויימים הם נשארו על עמדם. בפיסקה שלמה, עם או בלי הציון "צ-ל", "כצ-ל", "ל-ג" או: "כ-ז לא גרסינו".

ולא נתפרדו. פרט מענין נוסף: בתוך כמה מאמרים מופיעים קטעים מסורסים קצרים, שבהם נתגלגל כנראה רק דף בודד אחד ממקום למקום; וגם הוא חוזר ונשתבץ אצלנו במקומו המקורי. מתוך המתכונת של אותם הקטעים הבודדים נדמה, כי נוכל אף לשער את גדל הדף בכתב-היד של החיבור, שנפל קרבן לתאונה; הוא נכתב, לפי הנראה, באותם הדפים הקטנים, בהם ערוכים אי-אלו חיבורים מן המאות הקדומות שבתקופת הגאונים, ששרידיהם נשתמרו לנו בתוך העיזה, המכילים כ־30–40 מלה לדף על שני עבריו, כתובות לרוב באותיות גדולות, בשורות ספורות וקצרות. מתכונת זו הולמת באופן מיוחד את חיבור הרזים שלנו, על מאמריו הקצרים, המכילים לרוב כל אחד רעיון מגובש ונפרד, ערוך במילים מעטות, ב־4–6 שורות קצרות בלבד. מסתבר, כי הסופר הקדמון – יתכן מאוד: המחבר – כתב את המאמרים הקצרים הנפרדים, כל אחד ואחד לחוד על דף משלו⁶¹. באותם המאמרים, שהרעיון מפותח בהם במספר של חלקים, שניים או שלושה, במקרים מסויימים אף יותר מזה, מראה הניתוח, שחלקים אלה ערוכים גם הם לרוב באותה מתכונת עצמה של פיסקות קצרות. החיבור המקורי בכללו היווה, אם כן, חבילה של דפים קטנים, בדומה לאחד מאותם החיבורים הקדומים, ששבריהם הגיעו אלינו בעיזה; ובסופו של דבר, נתפרדה החבילה, ודפיה נתבלבלו. – האמור על מידת דפי הספר אינו, כמובן, אלא בגדר השערה. ברם, ההשערה הזאת: א. – יש לה סמוכין בדוג־מות, ששרדו במכמני העיזה, מן התקופה והאיזור, בהם (כמו שעוד נבהיר במקום אחר) קשורה התהוותו של ספר הבהיר; ב. – היא הולמת את אפיו המיוחד של החיבור, על מבנה מאמריו; ג. – וזהו העיקר: היא מסבירה את קיומם של הסירוסים הקצרים־המזורים, שנוכחותם הוכחה בספר. היא עונה, איפוא, על כל הנתונים במקרה דגן. אם מישוהו ידע הסבר יותר מתקבל על הדעת לתופעות הללו שבחיבור, יבוא ויסביר.

בכך טרם תמו לבטי הבהיר. יש רגלים לדבר, כי מישוהו, גם הוא עוד בתקופת ההעלם של החיבור, ניסה את ידו בסידור הדפים המבולבלים. בכמה מקומות בספר אנו מבחינים בפעולתו של אותו מסדר – כשהיא לא היתה מוצלחת.

61. המתכונת הזאת חזרת גם בקטעים ובסירוסים שבכתבי הרזים האחרים, שבהם דובר לעיל, הערות 55–57; מסתבר, איפוא, שגם אלה נכתבו עִי־הסופר הקדמון באותה דרך עצמה, בפיסקות קצרות על דפים קטנים.

בנסיונו לחבר דף אל דף, הוא נתלה לפעמים בסימני קירבה חיצוניים, קשר מדומה בנושא או דמיון כלשהו בביטוי. קיים לדעתי חשש, כי המסדר ההוא טעה בשיחזור מבנה הספר גם בקווי הכלליים. הנסיון להכניס סדר בבילבול הדפים של החיבור, היה מוגבל לא רק בטיבו אלא גם בהיקפו. חלק מן החיבור נשאר כנראה באותו מצב של בילבול, בו יצא באיסוף הדפים אחרי התאונה; כגון אותם המאמרים, שהרגשנו בהם לראשונה בסירוסם בתוך עשרה המאמרות. החלק האחרון של החיבור, המכיל את סודות המצחות והתפילה, גם בו לא ניכרים סימני טיפול של המסדר. מאמרים אלה לא נפגעו כל כך בתאונה, ויש יסוד להנחה, כי גם קודם לכן הם היו ברובם סמוכים לסוף החיבור. אם כן יש בהם חלק בחיבור, שנשתמר לנו במידה ניכרת במקומו המקורי במערכת הספר.

העובדה של בילבול דפי-הספר היא ברורה, וכן של הנסיון שנעשה לסידורם. האם אפשר לשער השערה של ממש ביחס לתקופת המקרה? – מסתבר, שהדבר קרה בשלב קדום בתולדות הספר, ואולי אפילו בעצם כתב-היד המקורי, שיצא מיד המחבר. התופעה, שאחרי הפיזור לא היה ניתן להתזיר ולהעמיד את הספר על סידורו כראוי, מובנת יותר, אם נניח, כי לא היה קיים אז (או שם) העתק אחר ממנו. העובדה, שלא נשאר בשום מקום רמז לקיום החיבור בסידורו המקורי התקין, נותנת גם היא תוקף-יתר להנחה, שהטופס המקורי שלו נפל קרבן לבילבול הדפים, עם נסיון הסידור שבא בעקבותיו. כל העתקי ספר הבהיר מבוססים על יסוד לקוי זה, ובצורתו זו בלבד הגיע החיבור לידי החכמים בדורות הבאים.

פרק שביעי

סיכום

בסיכום עיונים אלה, ניתן להצביע על ההבהרות הבאות בבעיות היסוד של ספר הבהיר:

א. מסתמן הסבר מקיף לתופעות של ליקויי הנוסח והסגנון, הקיימים בנוף החיבור, על פרטיהם המרובים והמחזרים.

ב. ההשערות השונות, שהושמעו על היווצרו של הבהיר בקצה האלף החמישי, מתבטלות מאליהן. בנוסף לראיות, שכבר הועלו לקדמות יסודות החיבור, יש בידינו עכשיו הוכחה, ממצב הנוסח שלו, כי ספר הבהיר הוא חיבור קדום – חיבור, שבתקופת התגלותו ההיא, כבר היה מאחוריו, מהרבה בחינות, עבר די ארוך ומסובך.

ג. אשר לסברה, שהבהיר אינו אלא אוסף של קטעים ושברים ממקורות שונים – אחרי מה שידוע לנו עכשיו, האם קיימת עוד סיבה לפנות להשערה מעין זו? על כל פנים, לשונו של החיבור, לא פחות מאשר תוכנו, מפריכים לדעתי את ההשערה ההיא מיסודה.

ד. כן אין אני רואה עכשיו יסוד לכל אותן הסברות, כי הבהיר, שהגיע אלינו, אינו אלא פרגמנטרי, שהוא לקוי בחסרות לרוב, או מכיל רק חלק מן החומר, שהיה כלול בחיבור במתכונתו המקורית. לפי הנתונים שבידינו, אפשר לומר, שהחיבור שיצא מלפני המחבר, נשמר לנו בכללו – אם כי בשינויי הצורה שצוינו – בספר הבהיר שלפנינו.

משמעותן של הבהרות אלו אינה מוגבלת לספר הנידון בלבד. ביריעה של ספר הבהיר מותחה אילן הקבלה על שרשיו ועל ענפיו. דפיו הספורים מכילים כבר במנובש, אם כי בתכלית ההסתר, את כל אותה תורת הספירות, העולה לנגד עינינו, כאילו מתוך בלימה – כמתברר, בחילופי סדרות פיסה מסויימים – בדורות הבאים. ספר הבהיר הוא – הוא ספר היסוד של תורת הקבלה; קדמותו היא קדמותה. ביטול ההשערות על היווצרו של הבהיר בסוף האלף החמישי, פירושו גם ביטולן של ההשערות על היוולדה של הקבלה באותו מועד; השערות, שנתקבלו כדעה השלטת במדע היהדות מראשיתו ועד היום, ושהאפילו לא במעט על הערכת הדעות והיצירות של כל התקופה החשובה. הבהרת החידה של ספר הבהיר פותחת את הדרך לפתירת כל אותה פקעת הרזים והבעיות, המקיפה את הסוד הקדום, שהוא הפנימי ביותר, ועדיין הסתום ביותר, במחשבת היהדות.

נספח

דוגמה לסבך הנוסחות בספר הבהיר

צויין, כי שיבושי-הנוסח היסודיים הנמצאים בספר הבהיר, היו קיימים בחיבור בתקופת התגלותו על סף האלף הששי – סימן, שכבר אז היה מאחוריו עבר ממושך ורב-גילגולים. עובדה חשובה זו, אין צורך להרחיק ולהרחיב בראייתה. אפשר להדגים אותה מיד ולמדי במאמר העומד בשער הספר, מאמר 'תהו ובהו'.

מבט על המאמר הקצר, בחילופי-נוסחותיו שבכתב-היד ובמובאות הראשונים, דיין לערר את המעיין על מצבו המשובש. סבך הגירסות, המתבלט במרכזו, לא ניתן להגדירו אלא כמבהיל. ציץ רגיל של שינויי-הנוסח אינו עוזר בהבהרת הקטע ולא יעלה ארוכה למכתו. בליקוייו אלה עמד המאמר כבר בפני החכמים הראשונים, שהשתמשו בספר הבהיר בגילוייו. לכך נעיד כאן עדים נאמנים: שנים מחכמי ג'רונה, ר' עזריאל והרמב"ן, ר' מנחם מריקנאטי באיטליה, וכתב-היד הקדום ביותר של הספר שהגיע אלינו, הוא כ"י מינכן הנזכר, אשר יצא מידי סופר ספרדי או מערבי. ארבעתם היו בתוך המאה, אשר בה נתגלה הבהיר על במת האומה. הנוסחות המצויות אצלם, משקפות איפוא את מצב החיבור בתקופה הזיא; במידה מסוימת גם מצבו קודם לכן. שהרי קשה להניח, שבידי כל אבות-הדורות ההם בארצות השונות היו רק העתקים 'טריים' מספר הסוד, אשר הותקנו בימיהם ממש, אלא ודאי גם קדומים להם במעט או בהרבה. זה מסתבר בייחוד לאור החילופים המתגלים אצלם בנוסח הפיסקה.

והנה ארבע הנוסחות של המאמר הנזכר (ספר הבהיר, סי' ב), בסדר כרונולוגי להופעתן:

1. ראה לעיל, עמ' 64.

חידת הנוסח של הבהיר ופתרונה

מאמר מספר הבהיר (סי' ב) - בארבע נוסחות-קדומים

	א. ר' עזריאל	ב. רמב"ן
	- - - -	אמר רבי ברכיה
	- - - -	מאי דכתיב והארץ היתה תהו ובהו
	- - - -	מאי משמע היתה
	- - - -	שכבר היתה תהו
5	מאי תהו	ומאי בהו
	דבר המתהא את בני אדם	אלא תהו היתה
	וחזר לבהו	ומאי תהו
	מאי בהו	דבר המתהא בני אדם
	אלא תהו היתה	וחזרה לבהו
10	ומאי בהו	ומאי בהו
	דבר שיש בו ממש	דבר שיש בו ממש
	דכת' בו הוא.	דכתיב בו הוא.

ד. ר"מ ריקנאטי

א"ר ברכיה
מאי דכתיב והארץ היתה תהו
מאי משמע היתה
שכבר היתה
ומאי תהו
דבר המתהא את בני אדם
ומאי בהו
אלא תהו היתה
וחזרה לבהו
ומאי בהו
דבר שיש בו ממש
דכתיב בהו בו הוא.

ג. כ"י מינכן

ואמר ר' ברכיה
מאי דכתיב והארץ היתה תהו ובהו
מאי משמע היתה
שכבר היתה תהו
ומאי תהו 5
דבר המתהא את בני אדם
[ומאי בהו
אלא תהו היתה:]
וחזר לבהו
ומאי בהו 10
דבר שיש בו ממש
דכתיב בו הוא.

2. מילים אלו חסרות בנוסח הכ"י.

- א. קטע מן המאמר, שמביא ר' עזריאל בפירושו האגודתי (קרוב לשנת ה' אלפים, 1240 לסה"כ);
- ב. נוסח המאמר, שמביא הרמב"ן בפירושו לתורה (ה"א כ, 1260) – מקביל בעיקרו לנוסח דפוס אמשטרדם;
- ג. נוסח כ"י מינכן 209 (נכתב בשנת ה"א נח, 1298);
- ד. הנוסח שמביא ר' מנחם ריקנאטי בפירושו לתורה (בערך ה"א ע, 1310) – מקביל בעיקרו לנוסח דפוס ווילנא.
- הצד השווה בארבע נוסחות-קדומים אלה של הפיסקה, שלכאורה אין אחת מהן דומה לחברתה, ושכולן לקיימות במידה, שלא קל להכריע, איזו מהן היא הרע במיעוטו. איך נוצר הסבך המשותף הזה? – אחרי מה שמצאנו לרוב בהשוואות הנוסחות בספר, לא נשאר ספק מהי התשובה. ניתוח מדויק מאפשר גם שיחזור סביר של המצב והשתלשלות השיבושים. מאמר הבהיר המקורי הכיל רק את השאלה-תשובה: "מאי דכתיב והארץ היתה תהו ובהו? – אלא תהו היתה וחזרה לבהו" (הלשון "מאי דכתיב... אלא..." הוא מטבע מיוחד של המחבר, החוזר וגשנה במאמרים רבים³). בצדי מאמר-סוד זה, בדומה לאחרים כיוצא בו, רשם מבאר קדמון דברי פירוש (לשלושת הביטויים "היתה", "תהו" ו"בהו"). הערות אלו הועברו על-ידי המעתיקים, כמו שזה נעשה פעמים אין-ספור בחיבור זה, מן הגליון אל הפנים ושולבו – בדרכים שונות – בלשון המאמר. לכך נתלוו אחר-כך, כפי שמתברר, חילופים-שיבושים נוספים.

3. פירוש האגדות לרבי עזריאל, עמ' 92.
4. לבראשית א, א.
5. לבראשית א, ב (דפוס לבוב תר"מ, ב ע"ד), והוא הנדפס גם בהוספות לוותר בראשית (ראה מ"ש לעיל, עמ' 59), אלא שדילג בו המעתיק מן "ומאי בהו" ל"ומאי בהו" (ש' 7-10).
6. השווה ספר הבהיר, מהד' הר"ר מרגליות, סי' ה, ט, יג, מה, נו, סז, סח, פט, קא, קט, קיא, קיג, קיז, ועוד. באחדים ממאמרים אלו ניתוספו הערות-פירוש באמצע, בדומה למאמר שלנו.

המערכת הקדומה היתה בקירוב כדלהלן:

ה.

אמר רבי ברכיה	
מאי דכתיב והארץ	
מאי משמע	היתה תהו ובהו
שכבר היתה ⁷	
ומאי בהו	אלא תהו
דבר שיש	היתה דבר המתה
בו ממש ⁸	את בני אדם ⁹
דכתיב בו הוא ¹⁰	וחזרה לבהו

7. הפירוש לקוח בלשונו מבראשית רבה פ"א, טו (והוא מירושלמי חגיגה פ"ב, סוף ה"א): "והארץ היתה" – כבר היתה. לשיטת הבהיר בשמיטות העולם (ראה להלן, עמ' 158/9), יש בסוסק זה משום רמז, שעוד לפני בריאת העולם המתוארת בתורה בפרשת בראשית, כבר "היתה" הארץ הווייה קודמת – בשמיטת העולם (הראשונה) שחלפה. בקיצה עברה הארץ תקופה של "תהו" (הכוונה בכך לתקופת החורבן והמעבר של האלף השביעי, ראה להלן, עמ' 155). ובחידוש מחזור הבריאה, בשמיטת העולם שלנו, כך רומז המשך לשון הבהיר, הארץ "חזרה לבהו": היינו, למצב של קיום ממשי, כפי שכבר היתה בו קודם לכן. – המילים "היתה" (בש' 3) ו"תהו" (בש' 4), המופיעות ברוב הנוסחות בהשלמה, הן הערות-ביאור נוספות שנתגלגלו לפנים; לעתים גם למקום הלא-נכון, כגון בגסה דפוס אמשטרדם: "מאי משמע תהו" (בש' 13).
8. פירוש זה מצוי כלשונו במדרש לקח טוב, עמ' 6: "זסי' תהו – דבר שתהוה בני אדם; ובהו – ... דבר המבעית את האדם". יתכן, כי שם יסודו, ומשמם לקחו בעל ההערות.
9. כמו שהבחין כבר שלום, Bahir, עמ' 4, מכון פירוש זה עפ"י הכתוב בספר יצירה פ"ב, ו: "יצר מתהו ממש" – היינו, שה"בוהו" הוא הדבר של ממש, שנוצר מתוך ה"תהו".
10. יתכן, שציון ההסבר – כרבים בדומה לו בתנאות החיבור – הוא תוספת הערה להערה. חלוקת המלה "בוהו" לשתיים: "בו"הו", מדבר בה ר' אברהם בר חייא, הניח הנפש, ג א. לדעת גרשם שלום, ראשית הקבלה, עמ' 25, שייכים הפירושים של תהו ובהו בספר הבהיר ל"שכבה האחרונה" של החיבור, ונלקחו מכתבי ראב"ח. – מאידך נוכחתי, כי בהגותו של חכם זה, בדומה לאחרים מחכמי התקופה, כלולים דברים לא מעטים בסוד האלהות והתווייה מרזי האמונה של הבהיר, כמו שידובר בזה להלן.

המשווה את המערכת הקדומה המשוערת [ה] עם הנוסחות אשר היו לפני הרמב"ן [ב] והריקנאטי [ד], יכיר עוד בנקל, איך גשטרבבו ממנה שתי אלה בשינוייהן. (המלים 'זמאי בהו', שבראש ההערה השלישית, צורפו כנראה על-ידי אחד המעתיקים בטעות להמשך השורה שבפנים, ואחר כך הן הלכו ונעתקו בשני המקומות גם יחד!)

המסתכל בשתי הנוסחות ג' ו-ד זו בצד זו יבחין, שהן זהות בעיקרן. אלא שבג' הושמטה שורה (7-8, ולפי ההמשך הותאמה המלה 'זחור' בלשון זכר). השמטה זו, כפי שמסתבר, לא נתחדשה רק בכ"י מינכן; היא היתה קיימת מכבר בהעתקים קדומים. המילים החסרות ('זמאי בהו אלא תהו היתה') הושלמו על-ידי איזה מגיה בגליון; והגהת-השלמה זו נקלטה פנימה על-ידי הבאים – גם בשיבושי-מקום, כגון בנוסח שהיה לפני ר' צוריאל [א], אחר 'זחור לבהו'... בנוסף לליקויי היסוד, שעליהם עמדנו בארבע נוסחות-הקדומים הנ"ל, רזחים בפיסקה, במובאות ובכתבי-יד אחרים, כמובן גם השיבושים השגורים, כגון דילוגים מן 'זמאי-ל'ומאי', מ'תהו-ל'תהו' ומ'בהו-ל'בהו' ומ'דבר-ל'דבר' וכדומה, שתארך היריעה לפרטם פה.

על כל פנים, והיו גרמי השיבושים מה שיהיו, דבר אחד ברור: בראשית דרכו הגלוייה של ספר הבהיר, כבר היו קיימים בו ליקויים מרובים, משונים ומסובכים, משגגות הדורות של חכמים וסופרים, שבידיהם הוא היה מצוי קודם לכן בגילגולי הארצות והתקופות.